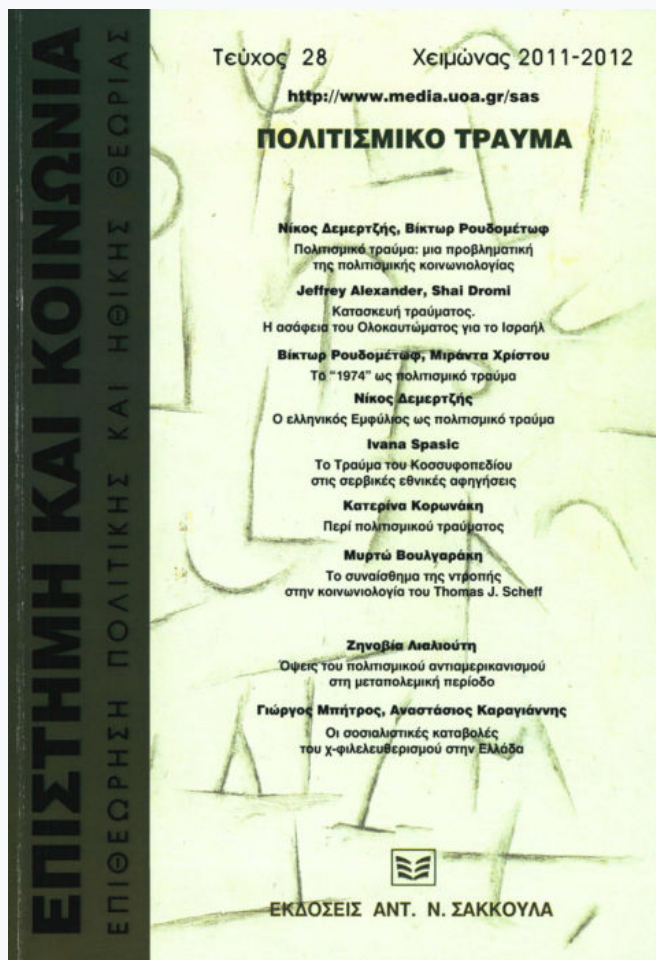

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 28 (2011)

Πολιτισμικό τραύμα

Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα

Νίκος Δεμερτζής

doi: [10.12681/sas.821](https://doi.org/10.12681/sas.821)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δεμερτζής Ν. (2015). Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28, 81–109. <https://doi.org/10.12681/sas.821>

Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα

Νίκος Δεμερτζής*

Σε αυτό το κείμενο, το οποίο στηρίζεται σε δευτερογενή βιβλιογραφική έρευνα αλλά και σε πρωτογενή ποιοτική έρευνα συνεντεύξεων βάθους, επιχειρώ να δείξω πότε και πώς ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος θεοσιώστηκε ως 'πολιτισμικό τραύμα'. Ένα πολιτισμικό τραύμα δεν είναι μια σταθερή κατάσταση, αλλά μία ανοιχτή και εναντιωματική διαδικασία κοινωνικής διαπραγμάτευσης για το νόημα, τη δημόσια αναπαράσταση και την αναμνημόνευση παρελθοντικών γεγονότων, τα οποία έχουν νοηματοδοτηθεί από ποικίλους φορείς της δημόσιας σφαιράς (διανοούμενους, ομάδες συμφερόντων κ.ά.) ως ταπεινωτικά, ανάρμοστα και άδικα για μεγάλα τμήματα της κοινωνίας ή/και ολόκληρο το κοινωνικό σώμα.

Συνοπτική εισαγωγή στο γεγονός και τις συνέπειές του

Αν και η χρονολόγησή του είναι αμφιλεγόμενη, επισήμως είναι αποδεκτό ότι ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος άρχισε τον Δεκέμβριο του 1944 και τελείωσε τον Αύγουστο του 1949. Διεξήχθη ανάμεσα σε ένοπλες δυνάμεις της Αριστεράς, οι οποίες συνίσταντο κυρίως από ελληνόφωνους και μια σχετικά μικρή μειοψηφία ολαβόφωνους κομμουνιστές, από τη μία πλευρά, και παραστρατιωτικές ομάδες της Δεξιάς και τις εθνικές ένοπλες δυνάμεις της πολιτείας, που στηρίζονταν σημαντικά από τα βρετανικά στρατεύματα και την αμερικανική στρατιωτική βοήθεια, από την άλλη. Τον πόλεμο κέρδισε η δεύτερη πλευρά. Ο ελληνικός Εμφύλιος υπήρξε καθοριστική στιγμή¹ του Ψυχρού Πολέμου και οι Μεγάλες Δυνάμεις (Βρετανία, ΗΠΑ και Σοβιετική Ένωση) είχαν άμεσο ενδιαφέρον μιας και το αποτέλεσμα του θα εδραίωνε το μεταπολεμικό status quo στα Βαλκάνια. Ήταν η πρώτη παραδειγματική περίπτωση για την οποία οι Ηνωμένες Πολιτείες επικαλέστηκαν τη θεωρία της αναχαίτισης [containment theory] και δοκίμασαν τη φερεγγυότητά τους ως παγκόσμια ηγέτιδα δύναμη ενάντια στον κομμουνισμό. Για τις ΗΠΑ, η αντιπαράθεση με τους Έλληνες κομμουνιστές λειτούργησε ως προδρομικό μοντέλο για την εμπλοκή τους στη Γουατεμάλα, τον Λίβανο, την Κούβα, τον Άγιο Δομίνικο και το

---

*Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ <ndemert@media.uoa.gr>

Βιετνάμ (Kolko 1994: 373-395, Iatrides 2002).

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, όπως και κάθε άλλος, ήταν αποτέλεσμα πλειάδας κοινωνικο-ιστορικών και πολιτικο-πολιτισμικών παραγόντων: ο εθνικός διχασμός ανάμεσα σε δημοκρατικούς και βασιλόφρονες, οι νεο-αφιχθέντες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία ενάντια στους αυτόχθονες και η δικτατορία του Μεταξά (1936-1941) με την αντι-κομμουνιστική νομοθεσία της υπήρξαν μερικοί από αυτούς τους παράγοντες (Close 1995: 1-7, Νικολακόπουλος κ.ά 2002: 11). Οι διαιρέσεις αυτές, πάντως, ήταν πιο ήπιες από εκείνες που πυροδότησαν τον ισπανικό (περιφερειακές/εθνοτικές διαφορές, καθολικοί εναντίον αντικληρικαλιστών, ταξικές διαφορές κ.λπ.) ή τον φινλανδικό εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος εδράζονταν σε μια πολύ πιο στιβαρή ταξική βάση λόγω της ισχυρής οργανωτικής ενότητας της εργατικής τάξης (Alarpuro 2002).

Δεν θα υπήρχε όμως Εμφύλιος αν δεν είχε προηγηθεί ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η τριπλή κατοχή (Γερμανία-Ιταλία-Βουλγαρία), από το 1941 ως το 1944, και, βεβαίως, η αντίσταση στις δυνάμεις του Άξονα, η οποία αναπτύχθηκε στο ίδιο περίπου μήκος κύματος με το αριστερό-αντιστασιακό πνεύμα που είχε εκδηλωθεί σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Η κατοχή στην Ελλάδα οδήγησε στην κατάρρευση του κράτους και της κοινωνίας (Close 1995: 60-7, Mazower 1994: 91-98). Ο αποκλεισμός των ελληνικών λιμανιών από το βρετανικό ναυτικό, η καταλήστευση των φυσικών πόρων από τις δυνάμεις κατοχής και τα καταστροφικά σφάλματα των δημοσίων υπηρεσιών που ήταν υπεύθυνες για τη σίτιση του πληθυσμού επέσπευσαν τον λιμό που εκδηλώθηκε τον χειμώνα του 1941-1942, προσθέτοντας εκθετικά περίπου 100.000 επιπλέον θύματα στο σύνολο των θυμάτων από βομβαρδισμούς, δολοφονίες, εκτελέσεις και τις αντάρτικες επιχειρήσεις (Φλάσερ 1995: 193-216). Στο πλαίσιο εκείνο, πολύ σύντομα, οι προπολεμικές ελίτ έχασαν το κύρος τους στη λαϊκή συνείδηση, εξαιτίας της διστακτικότητάς τους να αναλάβουν κάποια σοβαρή αντιστασιακή πρωτοβουλία και της μαζικής μετακίνησής τους στη Μέση Ανατολή (Mazower 1994: 123-6). Ήταν θέμα χρόνου η ανάληψη ποικίλων πρωτοβουλιών αντίστασης, φιλο-συμμαχικής ή άλλης. Μεταξύ των αριστερών ή φιλο-αριστερών, κυριότερη ήταν η εμφάνιση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου [ΕΑΜ] και του στρατιωτικού του σκέλους, του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού [ΕΛΑΣ]. Το ΕΑΜ ήταν μακράν η μεγαλύτερη και ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση και είναι σίγουρο πως η πλειοψηφία των μελών και φίλων του δεν ήταν κομμουνιστές -πολλά μέλη και ανώτερα στελέχη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ήταν πεπεισμένοι αντιμοναρχικοί, παλαιότεροι υποστηρικτές του Βενιζέλου που γοητεύτηκαν από τη στρατηγική των λαϊκών μετώπων (Μανρογορδάτος 1983: 349). Το ΕΑΜ έχαιρε ευ-

ρείας υποστήριξης, 'μεταξύ ενός και δύο εκατομμυρίων' (Clogg 1979: 150), συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, πολλές από τις οποίες προσχωρούσαν στις τάξεις του σαν μια πράξη συμμετοχής στα κοινά από τα οποία, προηγουμένως, ήταν αποκλεισμένες (Vervenioti 2000).

Άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, όπως ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος [ΕΔΕΣ], που ήταν αρχικά φιλελεύθερες ή/και αντιμοναρχικές, γρήγορα ανέπτυξαν αντι-κομμουνιστικό προσανατολισμό προβλέποντας στην επομένη της Κατοχής. Συνεπώς, η Αντίσταση από την αρχή δεν κατάφερε να λειτουργήσει ενωτικά. Ήδη από το 1943, θανατηφόρες συγκρούσεις λάμβαναν χώρα στην επαρχία και στην περιοχή των Αθηνών ανάμεσα στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και διάφορες μη αριστερές οργανώσεις, φυτεύοντας τους σπόρους του Εμφυλίου που θα ακολουθούσε. Τον Δεκέμβριο του 1944, τρεις μήνες μετά την απελευθέρωση, έλαβε χώρα μια σύνομη αλλά σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στα βρετανικά στρατεύματα, τα οποία είχε συμφωνηθεί να παραταχθούν στην περιοχή των Αθηνών ως συμμαχική δύναμη μετά την αποχώρηση των Γερμανών, και τη νεοουσταθεία ελληνική Χωροφυλακή που είχε επανδρωθεί κυρίως με συνεργάτες των Γερμανών (Close 1995: 137-41). Η μάχη αυτή, για την οποία έχουν γραφεί εκατοντάδες αφηγήσεις, έμεινε γνωστή στην ιστορία ως η 'Μάχη της Αθήνας' (ή τα 'Δεκεμβριανά'), το διακύβευμα της οποίας ήταν ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ και ο σχηματισμός νέου εθνικού στρατού ελεγχόμενου από την κυβέρνηση συνασπισμού του Γεωργίου Παπανδρέου, ορισμένοι από τους υπουργούς της οποίας προέρχονταν από το ίδιο το ΕΑΜ, βάσει της συμφωνίας της Καζέρτας (26/09/1944). Η μάχη φαίνεται να ξεκίνησε από απρόκλητους πυροβολισμούς της Χωροφυλακής που σκότωσαν αρκετούς αριστερούς διαδηλωτές στην πλατεία Συντάγματος. Οι φονικές συγκρούσεις διήρκεσαν πάνω από έναν μήνα, το αντι-κομμουνιστικό στρατόπεδο υπερίσχυσε καταφανώς επιβάλλοντας τους όρους του στη Συμφωνία της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945). Μεταξύ άλλων, προβλεπόταν πως όλα τα αδικήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, εκτός από 'τα εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου ενάντια στη ζωή και την περιουσία, τα οποία δεν ήταν απολύτως απαραίτητα για την επίτευξη του συσχετιζόμενου πολιτικού εγκλήματος' παραγράφονταν. Αυτή η διάταξη παρείχε στους ακροδεξιούς και τους βασιλόφρονες τη νομιμοποίηση για να προβούν σε ευρείας κλίμακας βιαιοπραγίες και διώξεις εναντίον των μελών, των οπαδών αλλά ακόμη και των συμπαθούντων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ (Voglis 2000: 74-75).

Άλλοτε ανθόρμητα και άλλοτε κατόπιν οδηγιών και οργανωμένων σχεδίων, αριστεροί και πρώην αντάρτες βρήκαν καταφύγιο στα βουνά της επαρχίας, υπερα-

σπιζόμενοι τους εαυτούς τους σε μικρές και απομονωμένες ομάδες. Την ίδια στιγμή, το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ελεύθερο να συμμετέχει στη δημόσια ζωή αλλά δεν ήταν σε θέση να δώσει τέλος στη 'λευκή τρομοκρατία' με ειρηνικά πολιτικά μέσα. Οι προπολεμικές ελίτ ήθελαν να ανακτήσουν τον πραγματικό έλεγχο της χώρας εξουδετερώνοντας τις αριστερές πολιτικές δυνάμεις, οι δε ΗΠΑ ζητούσαν επίμονα την εφαρμογή της συνθήκης της Γιάλτας (σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα ανήκε κατά 90% στη Δύση) τηρώντας, συνεπώς, σκληρή αντι-κομμουνιστική στάση. Μερικώς σαν αποτέλεσμα των παραπάνω και μερικώς σαν αποτέλεσμα της σύγκρουσης στην ηγεσία του (σκληροπυρηνικοί εναντίον μετριοπαθών), το Κομμουνιστικό Κόμμα, αντί να πάρει μέρος στις γενικές εκλογές του 1946, επέλεξε να προχωρήσει σε στρατιωτική σύγκρουση με το κράτος και τους συμμάχους του. Μερικές δεκαετίες αργότερα, στη δεκαετία του 1970, το Κόμμα χαρακτήρισε αυτή την τακτική 'λάθος'.

Για σχεδόν έναν χρόνο το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν εξαπέλυσε καμία ένοπλη επίθεση μεγάλης κλίμακας, είτε επειδή χρησιμοποίησε τη δύναμη των όπλων ως διαπραγματευτική πίεση για να πετύχει κάποιον αποδεκτό πολιτικό συμβιβασμό είτε επειδή απλώς δεν ήταν έτοιμο για έναν πραγματικό, γενικευμένο πόλεμο. Μόνο μετά τον Σεπτέμβριο του 1947 (σχέδιο 'Αίμνες'), με τη δυναμική υποστήριξη του σοσιαλιστικού μπλοκ και, κυρίως, της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, εξαπέλυσε μεγάλης κλίμακας στρατιωτική επίθεση, που έλαβε χώρα κυρίως στο βορειο-δυτικό ορεινό τμήμα της χώρας (Ηλιού 2004). Κατά καιρούς, η έκβαση υπήρξε αμφιλεγόμενη καθώς και οι δύο παρατάξεις πολέμησαν με ιδιαίτερη ένταση και πάθος. Τελικώς η πολεμική αναμέτρηση οδήγησε στην ήττα της Αριστεράς.

Ανθρώπινες απώλειες

Ως τον Αύγουστο του 1949, σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις, υπήρχαν περίπου 40.000 νεκροί, ενώ σύμφωνα με ανεπίσημες μετρήσεις ο αριθμός τους εκτοξεύεται σε 158.000 (Tsoukalas 1969: 89). Επίσης υπολογίζεται πως περίπου 60.000 μέλη του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος [ΔΣΕ], διαδόχου του ΕΛΑΣ, πέρασαν τα βόρεια σύνορα της χώρας και μετανάστευσαν σε κομμουνιστικές χώρες για αρκετές δεκαετίες. Όσοι από αυτούς ήταν σλαβικής καταγωγής δεν επιτρέπεται να επιστρέψουν μόνιμα στη χώρα ακόμη και σήμερα. Δεν χρειάζεται να ειπωθεί πως οι υλικές ζημιές ήταν πολύ μεγαλύτερες κλίμακας. Επιπλέον, πρέπει κανείς να συνοπλογοίσει τις άνευ προηγουμένου κακουχίες που αντιμετώπισε η χώρα από τη στιγμή που μπήκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ως την αυγή της απελευθέρωσης. Από το

1940 ως το 1944 σχεδόν 8% του γενικού πληθυσμού σκοτώθηκε και 34% του εθνικού πλούτου ρημάχτηκε (Τσουκαλάς 1969: 69). Στις αρχές του 1946, δύο τρίτα του ελληνικού πληθυσμού τρέφονταν μόνο με 1.700 θερμίδες ημερησίως (σε σύγκριση με τις 2.850 θερμίδες των Άγγλων)· σχεδόν 30% του πληθυσμού υπέφερε από ελονοσία, ενώ τα περιστατικά φυματίωσης ήταν δεκαπέντε φορές περισσότερα από ό,τι στη Βρετανία. Αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου, το 1949, σχεδόν 10% του πληθυσμού (700.000 άνθρωποι) ήταν άστεγοι πρόσφυγες στα αστικά κέντρα, περιμένοντας να ανοικήσουν τα κατεστραμμένα ή εγκαταλελειμμένα χωριά τους (οι λεγόμενοι 'άνταρτόπληκτοι'). Αθροιστικά, ο Β' Παγκόσμιος και ο εμφύλιος πόλεμος κατέστρεψαν σχεδόν ολοκληρωτικά την ελληνική οικονομία και καθάιμαξαν την ελληνική κοινωνία (Στρογγύλης 1996).

Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν αποφασιστικά στο να εξοικειωθούν οι άνθρωποι με τη βία (Βόγλης 2002, Βερβενιώτη 2003: 191). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ο Εμφύλιος στηρίχτηκε πάνω σε μια κουλτούρα βίας, κληρονομημένη από τα χρόνια της Κατοχής (συλλογικά αντίποινα, μαζικές εκτελέσεις, απελάσεις του ντόπιου πληθυσμού -ειδικά στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας που τελούσε υπό βουλγαρική κατοχή-, δήωση και πυρπόληση χωριών, δημόσια περιφορά πτωμάτων), η οποία ενισχύθηκε από τη 'μαύρη' (δεξιά) αλλά και από την 'κόκκινη' (κομμουνιστική) βία και τρομοκρατία (Καλύβας 2002). Η και από τις δύο πλευρές αναληθσία και κτηνωδία σημάδεψαν συλλογικές μνήμες και σφυρηλάτησαν προσωπικές πολιτικές ταυτότητες και βιογραφίες.

Μακροχρόνιες επιπτώσεις

Σε γενικές γραμμές, ο ελληνικός Εμφύλιος ήταν ένα πολύπλευρο φαινόμενο. Πρώτα απ' όλα, ήταν ένας ολοκληρωτικός πόλεμος στον οποίο εμπλέκονταν στρατός αλλά και πολίτες, χρησιμοποιώντας συμβατικές και μη τακτικές. Δεύτερον, σηματοδεύτηκε από σημαντικές τοπικές ιδιομορφίες που μόνο πρόσφατα αναγνωρίστηκαν δεόντως από τους μελετητές με τη χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων (Μαραντζίδης 2002, Καλύβας 2000, 2002). Συχνά, γεγονότα σε τοπικό επίπεδο εκτρέπονταν από την κεντρική πολιτική γραμμή των οργάνων της κυβέρνησης και του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ως εκ τούτου, τοπικές πολιτικές, προσωπικές σχέσεις και προτιμήσεις αλλά και εχθρότητες αποκτούσαν συχνά πρωτεύουσα σημασία (Μαργαρίτης 1989: 507-9, Μυλωνάς 2003).

Ως γνωστόν, για 25 χρόνια η συγκλονιστικότερη συνέπεια του εμφυλίου πόλεμου στην πολιτική κουλτούρα ήταν η διαιρετική τομή ανάμεσα στους αποκαλού-

μενους εθνικόφρονες, 'υγιείς', 'καθαρούς' και πρώτης κατηγορίας πολίτες, από τη μία μεριά, και τους 'μαρούς' μη εθνικόφρονες, δεύτερης κατηγορίας πολίτες που απαρτιζόνταν από τους ηττημένους κομμουνιστές, τους αριστερούς όλων των αποχρώσεων, τους συμπαθούντες, ακόμη και τους αντι-βασιλικούς. Η εν λόγω διαιρετική τομή διέσχιζε όχι μόνο το καθαρά πολιτικό πεδίο, αλλά και κάθε κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική σφαίρα. Δεδομένου ότι η κοινωνική, πολιτική και οικονομική περιθωριοποίηση ήταν κοινή μοίρα για όλους τους αριστερούς, ο δημόσιος τομέας εκκαθαρίστηκε από όλους τους μη εθνικόφρονες υπαλλήλους. Βεβαίως, η διαιρετική αυτή τομή υπερπροσδιόρισε αναδρομικά και διασταυρώθηκε με τον μεσοπολεμικό 'εθνικό διχασμό' ανάμεσα σε βασιλικούς και δημοκρατικούς.

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950, τα περιθώρια για οποιονδήποτε ανοικτό και σοβαρό δημόσιο διάλογο γύρω από το μετεμφυλιακό καθεστώς ήταν εξαιρετικά στενά. Ωστόσο, από τις αρχές της κρίσιμης δεκαετίας του 1960 και μετά, αυτά τα περιθώρια διευρύνθηκαν, καθώς το κόμμα της Ένωσης Κέντρου αμφισβήτησε την ηγεμονία της ΕΡΕ (του κυρίαρχου δεξιού κόμματος). Ο Εμφύλιος ως φόβητρο, αλλά, προπαντός η φύση του μετεμφυλιακού κράτους γίνονταν αντικείμενο αντιπαράθεσης σε προεκλογικές εκστρατείες εκείνης της περιόδου (Πασχαλούδη 2010). Επιπρόσθετα, η (κυρίως μεταπρατική) οικονομική ανάπτυξη στις κατασκευές, τον τριτογενή τομέα και τη βιομηχανία επέτρεψαν τη μαζική και πολύ γρήγορη είσοδο των εσωτερικών μεταναστών στην αγορά εργασίας. Υπήρχε, ωστόσο, μια αγεφύρωτη αντίφαση: ενώ η οικονομική ενσωμάτωση συνεχιζόταν και δημιουργούσε τις συνθήκες για κοινωνική συναίνεση και τη σταδιακή απο-ΕΑΜοποίηση των αστικών μαζών (Χαραλάμπης 1989: 196), η δομή του μετεμφυλιακού κράτους (μοναρχία, στρατός, εθνικόφρονες κ.λπ.) δεν επέτρεπε την άρση του πολιτικού τους αποκλεισμού. Οι αγρότες (και νυν μικροαστοί) που ηττήθηκαν στον εμφύλιο πόλεμο είχαν ήδη ενσωματωθεί στην αγορά και τον ανερχόμενο καταναλωτικό τρόπο ζωής και απαιτούσαν ηθική αναγνώριση και πολιτική εκπροσώπηση. Στο νέο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον ο φόβος τους σταδιακά μετατράπηκε σε αγανακτισμένη διαμαρτυρία και συσώρευσε συναισθηματική ενέργεια, η οποία διοχετεύτηκε σε ογκώδη συλλαλητήρια της περιόδου 1963-1964 ('άνενδοτος αγώνας', κυπριακό κ.λπ.).

Όπως φαίνεται, ήταν μια περίοδος που το μετεμφυλιακό καθεστώς έχανε τα ερείσματά του. Εντούτοις, υπό την αίρεση της απώλειας της εξουσίας στις κοινοβουλευτικές εκλογές που ήταν προγραμματισμένες για τον Μάιο του 1967, με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου του ίδιου έτους ακυρώθηκε κάθε προοπτική δημοκρατικής ενσωμάτωσης των μη εθνικοφρόνων στο πολιτικό σύστημα και ανεστά-

λη, φυσικά, κάθε δυναμική αντικαθεστωτική κίνηση. Έτσι, στην τραυματική μνήμη του Εμφυλίου ήρθε να προστεθεί και το χτύπημα της επιβολής της δικτατορίας, δημιουργώντας μια μοιρολατρική πεποίθηση για το ανέφικτο της πολιτικής ισότητας και ενσωμάτωσης. Η ταπείνωση των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου δεν αμβλύθηκε, αλλά αντίθετα, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο.

Για τους ηττημένους του Εμφυλίου, η βασική συνέπεια της δικτατορίας στο επίπεδο της κοινωνικής συνείδησης ήταν η αντίθεση ανάμεσα στην αξίωση για πολιτική και ηθική αναγνώριση και στην αδυνατότητα πραγματοποίησής της. Τούτο, σε συνδυασμό με τη χρόνια επανα-βίωση της εκδικητικότητας, της εχθρότητας και της αγανάκτησης, θεωρώ πως οδήγησε σε μια βαθιά ριζωμένη *ressentiment* [μνησικακία] (Demertzis 2006). Αντιλαμβάνομαι τη *ressentiment* ως ένα δυσάρεστο ηθικό συναίσθημα χωρίς συγκεκριμένους αποδέκτες, το οποίο λειτουργεί ως χρόνια επαναβίωση καταπιεσμένης και αδιέξοδης φιλεκδικίας, εχθρότητας, ζήλιας και αγανάκτησης, εξαιτίας της αδυναμίας που νιώθει το υποκείμενο να τις εκφράσει δημοσίως (Sheller 1961, Δεμερτζής-Λιποβάτς 2006: 71-128). Στο μέτρο που η δικτατορία ανέτρεψε την προοπτική εκδημοκρατισμού, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως ένα σημαντικό μέρος της προ-δικτατορικής ηθικής αγανάκτησης, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας απονευρώθηκε και μεταμορφώθηκε σε *ressentiment*. Εντούτοις, ακριβώς επειδή τα συναίσθημα έχουν σχεσιακή και καταστασιακή φύση, μόλις οι οσοσιαλιστές ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της χώρας το 1981 και τα 'μη-προνομιούχα' μικρομεσαία στρώματα (που προέρχονταν από τους ηττημένους του Εμφυλίου) ενσωματώθηκαν στο πολιτικό σύστημα, η *ressentiment* έδωσε τη θέση της στη συμβολική και πολιτική εκδίκηση. Και τούτο διότι το αρνητικό της φορτίο μπορούσε, πλέον, να απελευθερωθεί και να εκφραστεί δημόσια. Το κομματικό πελατιακό σύστημα (Lyrintzis 1984) και οι 'πρασινοφρουροί' ήταν το αντιστάθμισμα για τα 'πέτρινα χρόνια' του πολιτικού αποκλεισμού.

Ο εμφύλιος πόλεμος ως συλλογική οδύνη

Όταν ο Εμφύλιος τελείωσε οι άνθρωποι δεν βγήκαν στους δρόμους και στις πλατείες να πανηγυρίσουν, όπως έκαναν στην απελευθέρωση του 1944. Ούτε το τέλος του γιορτάστηκε με κάποιον ιδιαίτερα μαζικό και λαοφιλή τρόπο στα χρόνια που ακολούθησαν. Λίγο μετά τον τερματισμό του, ο πόλεμος αυτός σχεδόν εξαφανίστηκε από τον δημόσιο λόγο των πρωταγωνιστών του, τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων, κάτι που δεν είναι τόσο συνηθισμένο στην ιστορία των εμφυλίων πολέμων. Σύμφωνα με την ιστορική/επίσημη μνήμη, το τέλος του Εμφυλίου (29

Αυγούστου 1949), εκτός από τη δικτατορία του 1967-1974 (η οποία αποτελεί όνειδος σε κάθε περίπτωση), δεν έχει ποτέ αναχθεί σε επίσημη αργία. Φυσικά, η μνήμη του πολέμου είχε τιμηθεί μέσα από διάφορους τοπικούς εορτασμούς και μνημόσυνα των θυμάτων των κομμουνιστών σε εμβληματικές τοποθεσίες όπου έλαβαν χώρα πολύνεκρες μάχες (π.χ. Μελιγαλάς, Μακρυγιάννης, Βίτσι), ωστόσο το τέλος του, ως τέτοιο, δεν απομνημονεύθηκε με κανέναν επίσημο τρόπο, όπως στην περίπτωση της Ισπανίας του Φράνκο. Ομοίως, παρά τη μεγάλη καταστροφή που επέφερε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, στην Ελλάδα η 8η Μαΐου δεν γιορτάζεται. Αντίθετα, είναι η 28η Οκτωβρίου, η μέρα που άρχισε ο νικηφόρος ελληνο-ιταλικός πόλεμος, αυτή που τιμάται ως εθνική εορτή. Καθώς το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σχεδόν συμπίπτει με την αρχή του Εμφυλίου, η νικηφόρα εθνική ελίτ δεν θέλησε να συνδέσει τα δύο γεγονότα (Voglis 2008). Από το 1950 ως το 1967, ο αντικομμουνιστικός λόγος δεν αναφερόταν συστηματικά ούτε στον τότε πρόσφατο πόλεμο ούτε στην κόκκινη βία, όσο στη διεθνή κομμουνιστική απειλή που καθίστατο αιτία από την πραγματικότητα του Ψυχρού Πολέμου. Προφανώς, μια πολιτική της λήθης ετίθετο σταδιακά σε ισχύ υπαγορεύοντας τόσο τη δημόσια όσο και την ιδιωτική σιωπή γύρω από τον Εμφύλιο. Η μετεμφυλιακή Αριστερά εγκολπώθηκε τη λέξη-κλειδί, το απόλυτο για τη δεδομένη περίοδο σημαίνον, 'λήθη'. Επιλήσμων του πρόσφατου παρελθόντος της, επιδίωξε να άρει την περιθωριοποίησή της. Παρομοίως, ο επίσημος λόγος της Δεξιάς κατά την περίοδο 1950-1967 είχε χτιστεί γύρω από τη 'λήθη', στην προσπάθειά της να αντλήσει μεγαλύτερη νομιμοποίηση από όσο το δυνατόν περισσότερες κατηγορίες του εκλογικού σώματος. Είναι ενδεικτικό πως, στη δεκαετία του 1950, τα έκτακτα μέτρα και η κρατική λογοκρισία απέτρεψαν τη βιομηχανία του ελληνικού σινεμά από την παραγωγή έστω και μιας ταινίας που να αναφέρεται ευθέως στη βία του εμφυλίου πολέμου. Αντίθετα, σε μια σειρά από επιτυχημένες φολκλόρ ταινίες της εποχής (π.χ. *Αστέρω*, *Σαρακατσάνισσα*, *Γερακίνα*) μπορεί κανείς να παρατηρήσει υπαινιγμούς για τις σφοδρές αντιπαραθέσεις του Εμφυλίου σαν ενδο-οικογενειακή σύγκρουση, καθώς και την επιθυμία για συμφιλίωση και κοινωνική συνοχή (Potamitis 2008: 132-4). Ακόμη και κατά τα χρόνια της δικτατορίας, που παρήγαγε μαζικά ταινίες προπαγάνδας για τις κομμουνιστικές κτηνωδίες και την εθνική προδοσία, σε μια προσπάθεια να κατηγορήσει την Αριστερά και να ορίσει αναλόγως τη δημόσια μνήμη του πολέμου, δεν υπήρξαν σαφείς αναφορές στον Εμφύλιο. Στον δημόσιο λόγο και στην προπαγάνδα ήταν περισσότερο έμμεσες και μεταφορικές παρά ευθείες και πολεμικές. Γιατί, λοιπόν, αυτή η σιωπή;

Όσο φρικτή και αν ήταν η επιρροή του στο κοινωνικό σώμα, θα έλεγα πως την

περίοδο 1950-1967 ο εμφύλιος πόλεμος βιώθηκε πρωταρχικά ως συνάθροιση προσωπικών τραυματικών εμπειριών, οι οποίες δεν ενσωματώθηκαν σε ένα ενιαίο συμβολικό σύμπαν. Το τραγικό γεγονός βιώθηκε ως ένα διαρκές σοκ που συνοδεύτηκε από μούδιασμα και σιωπή, έναν κοινό αμυντικό μηχανισμό τόσο των συλλογικοτήτων όσο και των ατόμων. Αν αυτό το άθροισμα προσωπικών δεινοπαθειών είχε συζητηθεί φανερά, είχε αναγνωριστεί και σημασιοδοτηθεί στη δημόσια σφαίρα και αν είχε γίνει αντικείμενο ανοικτής αντιπαράθεσης θα καθίστατο περίπτωση 'πολιτισμικού τραύματος'. Αλλά θα ασχοληθώ με αυτό λίγο αργότερα. Προς το παρόν είναι αναγκαία μια περαιτέρω εξήγηση αναφορικά με το πέπλο σιωπής γύρω από τον πόλεμο.

Συναισθηματικές απώλειες

Για την ηττημένη Αριστερά τα συναισθηματικά τραύματα ήταν τόσο διάσπαρτα όσο και τα σωματικά. Παράλληλα με εκείνον στο πεδίο της μάχης, διεξαγόταν και ένας ηθικός και συναισθηματικός πόλεμος. Όλοι οι κρατούμενοι στις φυλακές ή στα μέρη εξορίας πέζονταν να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας, με τις οποίες αποκήρυσσαν τις πολιτικές τους ιδέες και το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα. Αυτή η μέθοδος υπονόμευσης του ηθικού κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου εξελίχθηκε σε βιομηχανία αποκήρυξης. Σε αρκετές χιλιάδες περιπτώσεις αυτές οι δηλώσεις υπογράφονταν μετά από μακρά και επίπονη διαδικασία φυσικού και ψυχολογικού βασανισμού. Επιπλέον, δημοσιοποιούνταν ευρέως στον τοπικό και εθνικό Τύπο καθώς και στις μικρές κοινωνίες των χωριών και των αστικών κέντρων της επαρχίας. Όσοι υπέγραφαν υποχρεώνονταν να δείξουν πραγματική μεταμέλεια δίνοντας πληροφορίες για τους συντρόφους τους, στέλνοντας δημόσιες επιστολές που αποκήρυτταν τον κομμουνισμό και, εντασσόμενοι συχνά στη στρατιωτική αστυνομία, συλλαμβάνοντας και βασανίζοντας πρώην συντρόφους και φίλους τους. Μέσα από αυτόν τον μηχανισμό 'αναμορφώνονταν' σε εθνικόφρονες πολίτες και αρνούνταν την παλιά τους ταυτότητα (Voglis 2000: 76-7). Ορισμένοι, μη αντέχοντας αυτόν τον εξευτελισμό, αυτοκτονούσαν. Επίσης, μια ιδιαίτερα σκληρή διασταυρούμενη συναισθηματική πίεση ασκούνταν σε όλους όσοι υπέγραφαν μεν πλην όμως δεν άλλαζαν τα πιστεύω τους στην κομμουνιστική υπόθεση, καθώς στιγματιζόνταν τόσο από τις αρχές όσο και από το ίδιο το κόμμα (Λαμπροπούλου 1999: 54-59). Ενεργοποιώντας ένα ανταντακλαστικό σύνδρομο καχυποψίας, η κομματική οργάνωση δεν συμπεριφερόταν σε αυτούς τους ανθρώπους ως πολιτικώς ηττημένα και σωματικά εξαντλημένα υποκείμενα, αλλά σαν αμαρτωλά και συμβιβασμέ-

να άτομα που δεν μπόρεσαν να υπερασπιστούν την ηθική ανωτερότητα του κόμματος (Κοταρίδης & Σιδέρης 2002).

Το συναισθηματικό κόστος αυτών των δηλώσεων για τους ανθρώπους που τις υπέγραφαν δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως παρά μόνο μέσα στην πολιτική κουλτούρα του ελληνικού κομμουνισμού καθώς και του αριστερού συναισθηματικού *habitus* κατά τις δεκαετίες πριν από τον πόλεμο. Η πολιτική κοινωνικοποίηση των ελλήνων κομμουνιστών έλαβε χώρα και μέσα σε ένα *milieu* αυτο-επιβαλλόμενης περιθωριοποίησης. Ακολουθώντας την επανάσταση των μπολσεβίκων, το ΚΚΕ ιδρύθηκε το 1918 (ως Σοσιαλιστικό Εργατικό και, το 1920, ως 'Κομμουνιστικό'). Εξαρχής, το Κόμμα ως θεσμός αλλά και τα μεμονωμένα μέλη του δυσκολεύονταν να συμμορφωθούν με τις επίσημες πολιτικές του κράτους, καθώς αυτές απέκλιναν από τις μαρξιστικές-λενινιστικές κατευθύνσεις της Τρίτης Διεθνούς. Το 1920 το ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα αντιτάχθηκε σθεναρά στη στρατιωτική εκστρατεία στη Μικρά Ασία, αποκρούσοντας τη ως ιμπεριαλιστική και ρισκοκίνδυνη. Το 1924 υποστήριξε μια 'ενοποιημένη και ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη' προπαγανδίζοντας την ιδέα μιας επανάστασης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Συντονισμένο με το λαϊκό αίσθημα, κατά τη διάρκεια του 1929, τη χρονιά της μεγάλης ύφεσης, οργάνωσε μαχητικές διαδηλώσεις και απεργίες που οδήγησαν σε σοβαρές απώλειες και θανάτους. Το 1930 κήρυξε ανεπιτυχώς γενική πολιτική απεργία και υποστήριξε την εγκαθίδρυση σοβιετικού καθεστώτος στην Ελλάδα.

Ο κατασταλτικός κρατικός μηχανισμός αντέδρασε με δριμύτητα διώκοντας εκατοντάδες μέλη του κόμματος. Η δικτατορία του Μεταξά, το 1936, αποκήρυξε το κομμουνιστικό κόμμα και περίπου 2.000 μέλη και στελέχη του συνελήφθησαν ή εξορίστηκαν· πολλά εξαναγκάστηκαν να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας και, επιπλέον, σχεδόν όλο το δίκτυο της οργάνωσής του διαλύθηκε από τη μυστική αστυνομία. Όσοι παρέμειναν ελεύθεροι έπρεπε να ακολουθήσουν αυστηρούς συνωπτικούς κανόνες επικοινωνίας.

Δεδομένης της σχεδόν θρησκευτικής προσκόλλησης στην κομμουνιστική ουτοπία, αυτές οι εμπειρίες και πρακτικές συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός ισχυρού ενδο-ομαδικού πνεύματος καχυποψίας ενάντια σε πραγματικούς ή υποτιθέμενους μυστικούς πράκτορες, προδότες και ρεβιζιονιστές μέσα στους κόλπους του κόμματος, στην πειθαρχημένη αλληλεγγύη καθώς και σε μία νοοτροπία του ενάρετου ή ακόμη και του εξιλαστήριου θύματος. Εν πολλοίς, αυτό το συναισθηματικό *habitus* επαν-ενεργοποιήθηκε στα χρόνια της αντίστασης (1941-1944) και σε εκείνα που ακολούθησαν (Βερβενιώτη 2003: 142). Στην πράξη, ήταν ένας αμυντικός μηχανισμός αντιμετώπισης της απογοήτευσής και της ταπεινώσης. Χωρίς φυσικά να ει-

ναι η αποκλειστική αιτία, το κληρονομημένο αυτό συναισθηματικό κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας, σε συνάρτηση με τη διαδικασία της ταπεινωτικής απάρνησης του εαυτού που επιβλήθηκε από το μεταπολεμικό καθεστώς μέσω των δηλώσεων μετανοίας (Voglis 2000) ήταν το κοίτασμα από το οποίο άντλησε η οσιωπή γύρω από τον εμφύλιο πόλεμο κατά την περίοδο 1950-1974.

Η σημειολόγηση του πολέμου

Κατά κανόνα, για πάνω από 100 χρόνια, η ελληνική κοινωνία αναπύχθηκε πνευματικά γύρω από τον άξονα του πολιτισμικού εθνικισμού και της παραδοσιακότητας [traditionalism], και πολύ λιγότερο βάσει των νεωτερικών προταγμάτων, προσιδιάζοντας έτσι αυτό που ο Riggs (1964) ορίζει ως 'πρισματική κοινωνία', δηλαδή μια κοινωνία με μικρή διαφοροποίηση και ιδιαίτερα μικτές δομικές λειτουργίες. Με άλλα λόγια, παρά την εκουγχρονιστική διαδικασία που ξεκίνησε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και την ανάπτυξη μιας θνησιγενούς ταξικής πολιτικής αντιπαράθεσης και διαμεσολάβησης οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων κατά τον Μεσοπόλεμο, η ηγεμονική πολιτική κουλτούρα εντός της οποίας, ίσως δε και εξαιτίας της οποίας, έλαβε χώρα ο εμφύλιος πόλεμος προσέγγιζε πιο πολύ την *Gemeinschaft* παρά την *Gessellschaft*. Όπως και σε άλλες βαλκανικές και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, το εθνικό κράτος στην Ελλάδα, ως μετα-παραδοσιακή μορφή κυριαρχίας, υποστηρίζεται από αυτό που αποκαλείται 'πολιτισμικός εθνικισμός', δηλαδή έναν ιδεολογικό λόγο σύμφωνα με τον οποίο το έθνος απέχει πολύ από το να είναι μια συνένωση ανθρώπων που θεμελιώνεται στις πολιτικές ελευθερίες της νεωτερικότητας, αλλά αντίθετα νοείται ως μια επιμέρους οριζόντια αδελφότητα, ως μια εθνο-πολιτισμική κοινότητα γλώσσας, θρησκείας, παράδοσης, φυλής, συνηθειών, εξωραϊσμένων ιστορικών αναμνήσεων και ούτω καθεξής (Sugar 1969: 19-20, 34-5, Δεμερτζής 1996).

Στην απουσία μιας ισχυρής δημόσιας σφάιρας και κοινωνίας πολιτών και με τη σύστοιχη επικράτηση του κοινοτιστικού *habitus*, προκύπτει πως η ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων στα μέσα της δεκαετίας του 1940 θεομίστηκε ως αλληλο-εξοντωτικός ενδοφυλετικός, παρά ως 'πολιτικός' [civil] πόλεμος. Νοείται περισσότερο ως σύγκρουση μέσα στην ίδια εθνική οικογένεια, ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες που μοιράζονται το ίδιο αίμα, κυριολεκτικά ανάμεσα σε αδέρφια, παρά ανάμεσα σε αντίπαλα προγράμματα και αμοιβαίως αποκλειόμενα κοινωνικά συμφέροντα εντός της κοινωνίας πολιτών. Γι' αυτό ακριβώς δεν υπάρχει στην ελληνική αντίστοιχη μετάφραση του *civil war*.

Δεν προκαλεί έκπληξη πως, ενώ στις περιόδους 1943-1944 και 1945-1946 τόσο το ΕΑΜ όσο και το αντι-ΕΑΜικό μπλοκ προειδοποιούσαν για επικείμενη 'εμφύλια' σύγκρουση, κατά την περίοδο της μακράς και μεγάλης σύρραξης (1946-1949) και οι δύο πλευρές ήταν αρκετά προσηκτικές ώστε να μην χρησιμοποιούν τη λέξη *εμφύλιος* όταν αναφέρονταν στις συγκρούσεις στις οποίες έπαιρναν μέρος. Εάν είχαν προβεί σε αυτή τη σημειολογική επιλογή, θα καταχωρούνταν αυτομάτως στους βεβηλωτές της υπερβατικής φυλετικής/εθνικής ενότητας. Για να το θέσουμε με άλλο τρόπο, η καταστατική 'έλλειψη πολιτικότητας' [civiclessness] του ελληνικού Εμφυλίου εξηγείται από τον ηθικό, αν όχι ιερό, χαρακτήρα της εθνικής κοινότητας, που επιτακτικά εμπόδιζε τους δρώντες από το να καθορίσουν τις πράξεις τους σύμφωνα με τη μόνη διαθέσιμη κωδικοποίηση που το σύμπαν του ελληνικού πολιτικού λόγου μπορούσε να τους προσφέρει:² ως πόλεμο εμφύλιας αλληλοεξόντωσης.

Εφόσον ο πόλεμος εκείνος δεν ήταν δυνατόν να σημειωθεί παρά μόνο ως 'εμφύλιος', η λέξη εξαφανίστηκε σχεδόν από τον δημόσιο λόγο. Οι δύο πλευρές μιλούσαν μεταφορικά γι' αυτόν, δαιμονοποιώντας η μία την άλλη. Για τη Δεξιά, τα Δεκεμβριανά ήταν μία ανταρσία και οι αντίπαλοί τους δεν ήταν τίποτε άλλο παρά παραβάτες της έννομης τάξης, η δε σύρραξη του 1946-49 ήταν ένας πόλεμος ενάντια σε συμμορίες και παράνομους (συμμοριτοπόλεμος), ένας πόλεμος ενάντια σε κομμουνιστές που πρόδωσαν τη χώρα τους ακολουθώντας τον δρόμο της προσάρτησής της στο σοβιετικό μπλοκ και τους Σλάβους. Μεταξύ άλλων, τα παραπάνω βασίζονταν στην πρόβλεψη πως ο ΔΣΕ και η κυβέρνησή του (Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση) θα εξυπηρετούσαν τις γεωστρατηγικές φιλοδοξίες της Βουλγαρίας, ύστερα από την πρόταση της Σοβιετικής Ένωσης στη Διάσκεψη για την Ειρήνη του 1946, πως η δυτική Θράκη, μια ελληνική περιοχή, θα έπρεπε να εκχωρηθεί στην τότε σοσιαλιστική Βουλγαρία.

Για την Αριστερά, η ενδο-κρατική σύρραξη του 1946-1949, όπως και τα γεγονότα του Δεκεμβρίου περιγράφηκαν αρχικά ως ένας 'λαϊκός απελευθερωτικός πόλεμος', ένας 'δημοκρατικός λαϊκός αγώνας', ως 'λαϊκή αυτό-άμυνα', 'ένοπλος αγώνας του ΔΣΕ', 'ένοπλος αγώνας', ή απλά 'αγώνας' (Ελεφάντης 2003: 96-7, 102-111). Οι αντίπαλοι αναγνωρίζονταν ως μοναρχικοί-φασίστες και αντιδραστικοί που παρέδιδαν την πατρίδα στα βρετανικά και τα αμερικανικά στρατεύματα, των οποίων η παρουσία δεν ήταν τίποτε λιγότερο από μια 'δευτέρα κατοχή'. Αυτός είναι και ο λόγος που, στην επαρχία, οι αριστεροί αναφέρονταν στον εμφύλιο πόλεμο σαν 'το δεύτερο αντάρτικο'. Εντούτοις, μετά την παύση του πυρός το 1949, αυτές οι μεταφορές δεν χρησιμοποιούνταν πια ευρέως και δημοσίως. Σίγουρα, στα χρόνια που ακολούθησαν, μέχρι τη δεκαετία του 1980, η τυπική εννοιολογική περιγραφή της

Δεξιάς στον δημόσιο λόγο, στα πολιτικά ντοκουμέντα, ακόμη και στη νομοθεσία και στη δικαιοσύνη ήταν 'συμμοριτοπόλεμος', στον βαθμό, βέβαια, που γινόταν οποιαδήποτε αναφορά στον πόλεμο αυτόν. Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950, εκτός από τα επτά χρόνια της δικτατορίας, οι κυρίαρχες ελίτ απέφευγαν, όποτε μπορούσαν, να φέρνουν τον πόλεμο στη δημόσια ατζέντα. Κυρίαρχη στάση ήταν η σιωπή. Το πέπλο αυτό της σιωπής είχε επιβληθεί κοινωνικά περισσότερο και όχι μέσω της βίας των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Είχε επιβληθεί ως μια win-win επιλογή καθώς και ως αυθόρμητη συλλογική αντίδραση σε ένα φρικτό γεγονός. Υπ' αυτούς τους όρους, δεν ήταν πάντα εύκολο να πραγματοποιήσει κανείς ακαδημαϊκή έρευνα και να εκδώσει επιστημονικά συγγράμματα για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Κατά τη μακρά περίοδο της σιωπής (1950-1974), ήταν ένα ταμπού που οι ερευνητές δίσταζαν να αντιμετωπίσουν και εξαιτίας της αδυναμίας πρόσβασης σε κρατικά αρχεία ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Συστηματική ερευνητική δουλειά άρχισε από τη Μεταπολίτευση του 1974 και μετά.

Από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα

Ένα γεγονός, όσο ολέθριο και να είναι, θα γίνει ή θα παραγάγει πολιτισμικό τραύμα όταν συνδεθεί με τους ερμηνευτικούς οριζόντες της κοινωνικής δράσης: πρέπει να οριστεί συλλογικά και να επηρεάσει τα συστήματα αναφοράς μιας κοινωνίας ή ενός μεγάλου μέρους της, να λειτουργήσει ως ολικό κοινωνικό γεγονός και να μην είναι απλώς συνάθροιση πολλών ατομικών εμπειριών. Ως ολικό κοινωνικό γεγονός, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος μπορεί να περιγραφεί ως πολιτισμικό τραύμα δεδομένου ότι εμπλέκει και τα τρία θεμελιώδη συστατικά της εν λόγω έννοιας: μνήμη, συναίσθημα και ταυτότητα. Επηρέασε συλλογικές μνήμες, ομαδικές συνειδήσεις και τις οργανωτικές αρχές της ελληνικής κοινωνίας, επανακαθορίζοντας την κατεύθυνσή τους για δεκαετίες. Αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει με έναν ευθύ και αδιαμεσολάβητο τρόπο: κατά τη διαδικασία της επλεκτικής κοινωνικής κατασκευής, ο ελληνικός Εμφύλιος αναδεικνύεται σε παραδειγματική περίπτωση πολιτισμικού τραύματος μέσα από το 'δράμα του τραύματος', μια σημασιολογική διαδικασία που γεμίζει το κενό ανάμεσα στο γεγονός και την αναπαράστασή του (Alexander 2004: 11): μέσω της δραματικής διαδικασίας του τραύματος οι επιμέρους ατομικές οδυνηρές εμπειρίες μεταστοιχειώνονται στο πολιτισμικό-κοινωνικό γεγονός που ονομάζουμε 'πολιτισμικό τραύμα'. Το υπόλοιπο αυτού του κειμένου αναφέρεται σ' αυτή ακριβώς τη διαδικασία.

Η επτάχρονη δικτατορία κατέρρευσε τον Ιούλιο του 1974. Αυτό συνέβη λιγότε-

ρο λόγω αντιστάσεων από τη λαϊκή βάση ή από διεθνή πίεση και περισσότερο εξαιτίας της δικής της ανεπάρκειας να εξασφαλίσει οικονομική ανάπτυξη, ύστερα από την πετρελαϊκή κρίση του 1973, και της κατάρρευσης της εθνικιστικής εξωτερικής της πολιτικής στο θέμα της Κύπρου. Η λεγόμενη Μεταπολίτευση έδωσε τέλος στο μετεμφυλιακό καθεστώς και συνέστησε σημαντική στροφή στη δομή των πολιτικών ευκαιριών της χώρας. Το κομμουνιστικό κόμμα(τα) νομιμοποιήθηκε, νέα κόμματα ιδρύθηκαν, αποκαταστάθηκαν όλα τα πολιτικά δικαιώματα και οι ελευθερίες και η μοναρχία καταλύθηκε, ενώ την ίδια στιγμή η χώρα ετοιμαζόταν να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ως εκ τούτου, αναδρομικά έθεσε σε λειτουργία τη διαδικασία του τραύματος του ελληνικού εμφυλίου. Δεδομένης της απόλυτης ανυποληψίας της εθνικοφροσύνης και των υπερασπιστών της, ένα εντελώς νέο πολιτικοπολιτισμικό φάσμα ανοίχθηκε για την επαν-ερμηνεία της επίσημης και συλλογικής μνήμης και της εμπειρίας(ών) του ίδιου του εμφυλίου πολέμου.

Με τη διάνοιξη ενός δημοκρατικού δημόσιου χώρου έπεισε το πέπλο σιωπής και κατέστη δυνατό σε ποικίλες φέρουσες ομάδες αιτιάσεων [carrier groups] –όπως κόμματα, διανοούμενους, πολιτικούς πρόσφυγες και κρατούμενους, μέσα επικοινωνίας, δημοσιογράφους, ακαδημαϊκούς και καλλιτέχνες– να φέρουν τον Εμφύλιο στο προσκήνιο, ως ένα ζήτημα που το νόημά του γίνεται αντικείμενο δημόσιας διαπραγμάτευσης και συμβολικής επεξεργασίας. Μολονότι δεξιοί και κεντροδεξιοί σχολιαστές και κριτικοί του Εμφυλίου είχαν ενεργοποιηθεί, την ηγεμονία σ' αυτή τη διαδικασία του τραύματος κέρδισαν τελικά οι αριστεροί και οι κεντροαριστεροί. Για να το θέσουμε διαφορετικά: η συνεπαγόμενη μετατροπή του εμφυλίου πολέμου από συλλογική συναθροιστική οδύνη σε πολιτισμικό τραύμα υπήρξε κατά κανόνα εσωτερική υπόθεση της Αριστεράς. Αναλυτικά, θα διαιρούσα αυτή τη διαδικασία σε δύο φάσεις: ονομάζω την περίοδο 1974-1990 'φάση επιλεκτικής κατασκευής' και την περίοδο από το 1990 και εφεξής 'ανακλαστική κατασκευή'. Όπως σε κάθε άλλο πολιτισμικό τραύμα (Alexander 2004: 10-24), και στις δύο φάσεις η διαδικασία του τραύματος συντελείται σε διαφορετικές αλλά εντούτοις αλληλοεξαρτώμενες βαθμίδες, η επίδραση των οποίων στο τελικό αποτέλεσμα μπορεί να ποικίλει: επίσημη και συλλογική μνήμη, ομαδική ταυτότητα(ες), θεσμικά πεδία (αισθητικό, media, επιστημονικό, νομικό) και προσπάθειες απόδοσης υπεύθυνης.

Η φάση της επιλεκτικής κατασκευής (1974-1990)

Κατά την Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία μια άλλη λέξη-κλειδί υιοθετήθηκε ένθερμα, τόσο από την Αριστερά όσο και από την Δεξιά: 'συμφιλίωση'. Ο διαχωρι-

σμός ανάμεσα σε πολίτες πρώτης και δεύτερης κατηγορίας έπρεπε να αρθεί μια και καλή, τώρα και για πάντα. Αυτή η σχεδόν καθολική απαίτηση βασίστηκε στην παραδοξολογία του 'να θυμάται κανείς να ξεχνά' (Bhabha 1991: 93). Επρόκειτο για μια ιδιαίτερα σύνθετη επλεκτική διαδικασία ανασυγκρότησης τόσο της επίσημης όσο και συλλογικής μνήμης της δεκαετίας του 1940. Με μερικές εξαιρέσεις, η μνημονική κοινότητα της ηττημένης Αριστεράς είχε χτιστεί γύρω από την αντίσταση περισσότερο και όχι τόσο γύρω από τον εμφύλιο πόλεμο. Τώρα πλέον, παρά το ότι ο Εμφύλιος δεν ήταν καταδικασμένος στη σιωπή, είχε σκοπίμως τοποθετηθεί στο περιθώριο ακολουθώντας τις επιταγές της συμφιλίωσης. Έτσι, στην πρώτη φάση της επλεκτικής διεργασίας του τραύματος και οι δύο πλευρές επιδόθηκαν σε μια διαφορετικού είδους πολιτική της λήθης: καθώς, όπως είναι συνηθισμένο σε τέτοιες περιπτώσεις, στο επίπεδο της ανεπίσημης μνήμης ο εμφύλιος πόλεμος ανακαλούνταν ανταγωνιστικά, έτσι ώστε να αναδυθεί μια διχασμένη ή ακόμη και πολύπλευρη συλλογική μνήμη (Halbwachs 1992: 172, 182, Connerton 1989: 38-39, Aguilar 1996, Eyerman 2001: 5-22, Βόγλης 2008), στο επίπεδο της ιστορικής/επίσημης μνήμης περιθωριοποιήθηκε και μπήκε κάτω από τη σκιά της αντίστασης. Η νεογέννητη Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία έπρεπε να σταθεροποιηθεί και αναζητούσε έναν ιδρυτικό μύθο με συγκολλητική συναισθηματική ενέργεια και ουσία. Μεταξύ άλλων, στη μη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία της δεκαετίας του 1940 που βρίσκεται προπαγανδιστικού υλικού, σε απομνημονεύματα βετεράνων, σε αυτοβιογραφίες, βιογραφίες, ημερολόγια, κείμενα διανθισμένα με φωτογραφίες, πρακτικά συνεδρίων που εμφανίστηκαν μετά το 1974 (Μαραντζίδης & Αντωνίου 2004), καθώς και σε κομματικά έγγραφα και στον πολιτικό λόγο γενικότερα, μπορεί κανείς να διακρίνει την ανάδυση αυτού του μύθου: παρακάμπτοντας τον Εμφύλιο, η αντίσταση κατά του Άξονα κατέστη κυρίαρχη αφήγηση.

Μια καθοριστική στιγμή σε αυτή τη διαδικασία ήρθε λίγο μετά τις εθνικές εκλογές του 1981, όταν το ΠΑΣΟΚ, υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, πήρε την εξουσία για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας και υποστήριξε τη νόμιμη αναγνώριση της αντίστασης (Νόμος 1285/1982) και τη μετονομασία της σε Έθνική Αντίσταση¹, όρο που δεν είχε επίσημα χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν. Αν και χωρίς μεγάλο ενθουσιασμό, η Έθνική Αντίσταση γιορτάζεται έκτοτε στις 25 Νοεμβρίου, επέτειο της μάχης του Γοργοπόταμου όπου συνεργάστηκαν επιτυχημένα δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Τυπικά, η αναγνώριση έγινε ατομικά στους μαχητές της Αντίστασης, στους οποίους επιδόθηκε τιμητικό δίπλωμα και καταβλήθηκε μηνιαία σύνταξη. Συνακόλουθα, τα ονόματα εκατοντάδων οδών και πλατειών σε όλη τη χώρα άλλαξαν μέσα σε μια νύχτα σε Έθνικής Αντιστάσεως². Στην κεντρική

και ιστορική πλατεία Κλαυθμώνος, στην Αθήνα, ανεγέρθηκε μνημείο αφιερωμένο στην ‘εθνική συμφιλίωση’.

Προφανώς λάμβανε χώρα ένα είδος μυθοποίησης, στο μέτρο που η περίοδος της Αντίστασης (1941-4) ‘ξεπλύθηκε’ από κάθε είδους ενοχλητικούς λεκέδες εμφύλιας σύγκρουσης και από ριζοσπαστικά –αν όχι επαναστατικά– προτάγματα, υποκρίπτοντας απόλυτα σχεδόν στον εθνικιστικό λόγο.³ Στην Ελλάδα, όπως και σε πολλές άλλες χώρες, μια μυθική ‘εθνική’ αντίσταση αγκάλιασε σχεδόν τα πάντα, γέννησε και γεννήθηκε από έναν μεταπολεμικό συλλογικό αυτο-θαυμασμό που εξάλειψε την κηλίδα της συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις. Σε αντίθεση όμως με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Φλάνσερ 2008: 235), στην Ελλάδα η τιμωρία για εκείνους που συνεργάστηκαν ήταν εξαιρετικά μικρή και επιβίωσαν ακριβώς επειδή υπηρέτησαν την αντι-κομμουνιστική υπόθεση (Haidia 2000). Επιπρόσθετα, μεγάλο μέρος της νεοσυσταθείσας μεταπολεμικής άρχουσας τάξης ήταν ‘συνεργάτες’ και μαυραγορίτες κατά την περίοδο της Κατοχής ή καταχραστές εβραϊκής περιουσίας. Δεν αποτελεί, λοιπόν, έκπληξη πως αυτά τα γεγονότα αποκρύφτηκαν επιμελώς. Ως αποτέλεσμα, ο *αντιστασιακός μύθος* δεν υμνούσε τόσο την Αντίσταση, όσο *έναν λαό που αντιτάχθηκε*, έναν λαό που συμβολίστηκε δίχως διαμεσολαβήτες, όπως πολιτικά κόμματα, κινήματα ή ηγέτες (Rouso 1991: 18, Giesen 2004: 148).

Μια ακόμη καθοριστική στιγμή στη μνημόνευση του εμφυλίου πολέμου ήρθε επτά χρόνια αργότερα όταν, στην επέτειο των 40 χρόνων από τη λήξη του, συνέβη ένα τελετουργικό εξαιρετικής σημασίας για την ‘εθνικοποίηση’ της Αντίστασης και την προαγωγή της ‘εθνικής συμφιλίωσης’. Εκατοντάδες χιλιάδες φάκελοι της ασφάλειας για τους επονομαζόμενους ‘μη εθνικόφρονες’ κήκαν με τελετουργικό τρόπο στην υψικάμινο της Χαλυβουργικής, παρά τις αντιρρήσεις των ελλήνων ιστορικών. Έτσι, ένα πολύτιμο και πλούσιο σώμα εγγράφων και τεκμηρίων χάθηκε για πάντα. Αυτή η τελετή έγινε ύστερα από την ψήφιση του Νόμου 1863/1989, σύμφωνα με τον οποίο ο όρος ‘συμμοριτοπόλεμος’ αντικαταστάθηκε επίσημα από τον όρο ‘εμφύλιος πόλεμος’, του οποίου η διάρκεια ορίστηκε από το 1944 ως το 1949. Επίσης, ο όρος ‘συμμορίτες’ αντικαταστάθηκε από τον όρο ‘Δημοκρατικός Στρατός’. Ο νόμος θεοπίστηκε από την τρίμηνη κυβέρνηση συνεργασίας Δεξιάς και Αριστεράς (Νέα Δημοκρατία και –ενιαίος– Συνασπισμός), στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου, έχοντας προφανώς μεγάλη συμβολική αξία και για τις δύο παρατάξεις. Σε αντιδιαστολή, οι δημόσιοι εορτασμοί του εμφυλίου πολέμου έγιναν σπάνιοι και σποραδικοί, προκαλώντας ορισμένες φορές αμηχανία και πικρία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα τελετουργικά μνήμης της Δεξιάς και οι εορτασμοί της νίκης επί των κόκκινων αποκρήχθηκαν από το ‘δημοκρατικό στρατόπεδο’ σαν ‘τελετές μίσους’.

Η απεικόνιση της αντίστασης του 1941-1944 σαν μια 'επιλεγμένη δόξα' (Volkan 2005), που συναρθρώθηκε φαντασιακά με την κατά πολύ λιγότερο μαζική αντίσταση ενάντια στη χούντα, υποστηρίχθηκε πάρα πολύ από το έργο αριστερών ή αριστερόστροφων καλλιτεχνών, ειδικά μουσικών όπως ο Μίκης Θεοδωράκης και ο Γιάννης Μαρκόπουλος, που έδωσαν συναυλίες σε στάδια σε όλη την Ελλάδα με προσέλευση πολλών χιλιάδων, οι οποίες μεταδόθηκαν και από τα κρατικά τηλεοπτικά κανάλια. Αυτή η καλλιτεχνική δουλειά επικεντρώθηκε στον ηρωικό, καρτερικό και νικηφόρο λαό που υπερασπίστηκε ενωμένος την πατρίδα, παρόλα τα λάθη και τις παραλείψεις του. Διακεκριμένη θέση σ' αυτές τις παραστάσεις είχαν τα αντάρτικα τραγούδια που ήταν εξαιρετικά δημοφιλή για πάνω από μια δεκαετία.

Αυτή η (πολιτιστική) πολιτική της λήθης μαρτυρά δύο αμυντικούς μηχανισμούς: 'μετάθεση' και 'προβολή' σχετικά με την απόδοση ευθυνών και την εκλογίκευση του τραύματος (Smelser 2004).⁴ Η σύρραξη του 1946-1949 μεταφράζεται αυτόματα και μονοσήμαντα σαν το άμεσο αποτέλεσμα της βρετανικής και αμερικανικής παρέμβασης στην ελληνική πολιτική ζωή. Ο Δεκέμβρης του 1944, πόσο μάλλον οι συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας την περίοδο 1943-44, πολύ σπάνια αναφέρονται ανοιχτά.

Αποδιοπομπαίοι τράγοι, εξιλαστήρια θύματα και συνομοσπολογικές εξηγήσεις της ιστορίας είχαν και έχουν πάρα πολύ συχνά χρησιμοποιηθεί για να ταυτοποιήσουν αιτίες και συνέπειες του εμφυλίου πολέμου. Ιδού μερικά παραδείγματα: εκατοντάδες στελέχη του ΚΚΕ που διαφώνησαν με τις επίσημες αποφάσεις του εξοντώθηκαν από την ΟΠΛΑ [Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα], τη 'μυστική αστυνομία' του κόμματος. Η κατηγορία ήταν προδοσία και μικροαστική νοοτροπία. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η αυτο-εικόνα της Αριστεράς ήταν αυτή του εξιλαστήριου και του αθώου θύματος. Η συλλογική μνήμη της αριστερής πλευράς επέλεξε τις αμέτρητες βαναυσότητες που υπέφερε από την αποκαλούμενη 'λευκή τρομοκρατία' της Δεξιάς, μεταξύ 1945 και 1946, καθώς και τις δυσβάσταχτες διώξεις που υπέστη κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον πόλεμο (εκτελέσεις, εξορία, φυλακίσεις, βιασμούς, βασανιστήρια, κοινωνικό αποκλεισμό κ.λπ.). Κινηματογραφικές ταινίες όπως *Ο άνθρωπος με το Γαρόφαλλο* (1980) και τα *Πέτρινα Χρόνια* (1985) οπτικοποίησαν αναδρομικά τα δεινά της Αριστεράς, χρίζοντάς την ταυτόχρονα αθώο θύμα της ιστορίας. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αμέτρητες δικές της αδικοπραξίες, βαναυσότητες και ευθύνες αποθήθηκαν ή έγιναν ακόμη και αντικείμενο απάρνησης στην αριστερή συλλογική μνήμη.

Παρομοίως, κατά την περίοδο 1974-1990, η μνημονική κοινότητα της νικήτριας Δεξιάς ένοιθε εξίσου αμήχανα για τον εμφύλιο πόλεμο, καθώς διασάζε πάρα πολύ

να θυμηθεί τους περίπου 5.000 αντιπάλους της που εκτελέστηκαν από τα έκτακτα στρατοδικεία και τους σχεδόν 70.000 κρατούμενους και εξοριστούς που καταδικάστηκαν από το 1947 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Αυτό αποτυπώνεται πολύ ωραία στην ταινία *Οι Κολλητοί*, του Θεόδωρου Αγγελόπουλου, του 1977, που αναφέρεται στη 'μη μνήμη', δηλαδή την άρνηση της Δεξιάς να αναλάβει την ευθύνη για τα θύματά της. Εντούτοις, η συλλογική μνήμη της Δεξιάς επιλεκτικά ανακαλεί την 'κόκκινη απειλή' και τα κομμουνιστικά εγκλήματα. Επιπρόσθετα, θέμα ταμπού υπήρξαν τα Τάγματα Ασφαλείας, που συνεργάστηκαν με τα γερμανικά στρατεύματα. Κατά τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 1944, αυτά ήταν η ραχοκοκαλιά των αντι-ΕΑΜικών δυνάμεων και τα περισσότερα μέλη τους οργανώθηκαν στον Εθνικό Στρατό ενάντια στον ΔΣΕ αμέσως μετά, για να αποφύγουν νομικές διώξεις για εγκλήματα πολέμου.

Η απόδοση ευθυνών για τον εμφύλιο πόλεμο στους Βρετανούς και τους Αμερικάνους είναι ένα κλασικό παράδειγμα της συνομοσιολογικής εξήγησης της ιστορίας, πολύ διαδεδομένης στον λαϊκιστικό πολιτικό λόγο της Ελλάδας, είτε αριστερό είτε δεξιό.⁵ Υπ' αυτούς τους όρους, οι Έλληνες συλλήβδην είναι τα θύματα των ξένων, ένα ερμηνευτικό μοτίβο που υποστηρίζεται από τη διάσημη ταινία του 1975, *Ο Θίασος*, του Αγγελόπουλου. Ένας ακόμη παρόμοιος αμυντικός μηχανισμός είναι η διπλή ροπή του να θυμάται κανείς και να ξεχνά. Για ένα και το αυτό τραυματικό γεγονός, όπως ο ελληνικός Εμφύλιος, υπάρχει, από τη μία μεριά, η απαίτηση 'να τα αφήσουμε όλα πίσω μας' στο όνομα της 'εθνικής συμφιλίωσης' από την άλλη μεριά, ωστόσο, υπάρχει η προτροπή 'να διατηρήσουμε την ιστορική μας μνήμη'.

Και οι δύο αντιλήψεις οδηγούν σε αποτυχημένο πένθος και, παραδόξως, παρότι είναι βαθιά πολιτικές, 'απο-πολιτικοποιούν' αυτόν τον ίδιο τον εμφύλιο πόλεμο, ενσωματώνοντάς τον στον εθνικιστικό λόγο. Οι εκατέρωθεν πολιτικές ταυτότητες των αντιπάλων της δεκαετίας του 1940 μεταμορφώνονται συμβολικά στον βαθμό που: α) κάθε επαναστατική ή αντεπαναστατική προοπτική του Εμφυλίου έχει συστηματικά εξοριστεί από τον δημόσιο διάλογο και τη λαϊκή μνήμη β) οι αντίπαλοι είχαν προικιστεί με α-πολιτικά, σχεδόν μεταφυσικά χαρακτηριστικά: ευγενείς προστάτες της φυλής και του έθνους, από τη μία πλευρά, και αντιδιωκείς και αγαθοί πατριώτες που κυνηγούν τους αντιδραστικούς υπηρέτες του ιμπεριαλισμού, από την άλλη. Ακόμη και το γεφύρωμα της σύγκρουσης που περιγράφηκε ως 'συμφιλίωση' αντί για 'συμβιβασμός' έχει τη δική του σημασία. Κυριολεκτώντας, 'συμφιλίωση' είναι το αντίστοιχο του 'εμφυλίου' πολέμου, καθώς προϋποθέτει δύο προηγούμενως ομοιογενή μέρη, που έχουν μόνο προσωρινά χωριστεί. Αντιθέτως, στερούμενος ηθικιστικών συνηχήσεων, ο 'συμβιβασμός' είναι

έναν πολιτικός όρο που προϋποθέτει σχέσεις εξουσίας και σύγκλιση στρατηγικών στόχων στο πλαίσιο μιας δημόσιας σφαίρας (Κοταρίδης & Σιδέρης 2002).

Παρομοίως, στη φάση της επιλεκτικής κατασκευής του πολιτισμικού τραύματος, η Αριστερά ενεπλάκη σε μια συμβολική αντινομία ως προς τη συλλογική της ταυτότητα: διεκδικώντας ή και μονοπωλώντας τη δόξα της αντίστασης δεν ήταν πλέον ηθικά ηττημένη, όντας την ίδια στιγμή οι αριστεροί θύματα της μετεμφυλιακής και μεταδικτατορικής τάξης πραγμάτων. Όπως έχει δείξει ο Παναγιωτόπουλος (1997), αυτή η αντινομία εδράζεται σε δύο αμοιβαίως αποκλειόμενες τοποθετήσεις: από τη μια μεριά, την αποσιώπηση της παλιάς οξυτάτης αντίθεσης στην ταξική κοινωνία (το υπέρτατο δηλαδή διακύβευμα των κομμουνιστών κατά τον Εμφύλιο), από την άλλη, την κατάφαση στην εθνική κοινωνία της οποίας ήθελαν να είναι μέρος. Στην πράξη, αυτή η αντινομία προϋπέθετε ένα συγκεκριμένο είδος συναισθηματικής ανακλαστικότητας [emotional reflexivity]. Με τον όρο 'συναισθηματική ανακλαστικότητα' εννοείται ένα είδος συναισθηματικής δυναμικής, μια ικανότητα να διαπραγματεύεται κανείς τις σχέσεις, αλλάζοντας τη δομή του 'αισθάνεσθαι' [the structure of feeling] και, κατ' αυτόν τον τρόπο, το πώς οι άλλοι νιώθουν μέσα σε αυτές τις σχέσεις. Είναι μια διαδικασία στην οποία οι κοινωνικοί φορείς δράσης έχουν αισθήματα για τη ζωή τους σε σχέση με τους άλλους και προσπαθούν να την κατανοήσουν και να την αλλάξουν (Holmes 2008). Κατά συνέπεια, η υπεράσπιση της Αντίστασης αποσκοπούσε στον απο-στιγματισμό των ελλήνων κομμουνιστών και αριστερών εν γένει ως προδοτών και εθνικών αποστατών, ενώ την ίδια στιγμή λειτούργησε ως συμβολικό μέσο μετατροπής του τραύματος της ταπείνωσης που υπέστησαν μετά την ήττα σε μια αξιωμένη περηφάνια που αρμόζει σε πολίτες με πλήρη δικαιώματα. Αυτή η απο-στιγματιστική συναισθηματική ανακλαστικότητα συντελέστηκε μέσω ενός νομιμοποιητικού 'μαρτυριολογικού αγωνιστικού ζήλου' (Παναγιωτόπουλος 1994), ο οποίος, ως κανόνας, πλασίωσε τους έλληνες κομμουνιστές ως μάρτυρες της πατρίδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αρχικά, και ως αθώα θύματα μιας εκδικητικής πολιτείας, κατόπιν. Δεν είναι τυχαίο που κάποια από τα υποκείμενα της έρευνάς μας χρησιμοποίησαν τον όρο 'Τολγοθάς' για να περιγράψουν την εμπειρία τους ως θύματα πολέμου -μια θρησκευτική μεταφορά μέσω της οποίας οι πράξεις τους απέκτησαν μη πολιτικά χαρακτηριστικά.

Η φάση της ανακλαστικής κατασκευής (1990-2010)

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων είκοσι μετα-μνημοπολεμικών χρόνων συντελέστηκαν στην Ελλάδα πολλές σημαντικές και αλληλένδετες αλλαγές, σε όλους

τους τομείς της κοινωνικής ζωής, προσθέτοντας μερικές νέες ποιότητες στη διεργασία του εμφύλιου τραύματος [trauma process]. Σχηματικά, θα έλεγα ότι, από οικονομική άποψη, σημειώθηκε ραγδαία άνοδος του ΑΕΠ, επικεντρωμένη κυρίως στον τριτογενή τομέα, που υποστηρίχθηκε από τεράστια έσοδα από κονδύλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από επενδύσεις στο χρηματιστήριο, στη λογική του casino capitalism και του έντονου καταναλωτισμού. Πολιτικά, αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από σταδιακή καθίζηση του κομματικού συστήματος, στασιμότητα της αριστερής ψήφου και έντονη πολιτική δυσανεξία. Στο πεδίο των πολιτισμικών αξιών παρατηρείται μια αντινομία ανάμεσα σε έναν 'ιδιωτικό ατομισμό' ενάντια σε μια 'ανακλαστική στοχαστική εξατομικευση', έτσι που οι πολιτικά αδιάφορες νεότερες γενιές ή τα τμήματα του εκλογικού σώματος που εργαλειακά απλώς προσανατολίζονται στην πολιτική διαδικασία να συνυπάρχουν με φορείς μετα-υλιστικών ελευθεριακών αξιών και υπέρμαχους της πολιτικής της ταυτότητας.

Αν και με διαφορετικό τρόπο, το περιβάλλον εκείνο επηρέασε το πώς ο εμφύλιος πόλεμος ερμηνεύτηκε πολιτισμικά από μέλη της πρώτης, δεύτερης και τρίτης μετεμφυλιακής γενιάς. Ύστερα από 60 και πλέον χρόνια, λόγω της διαδοχής των γενεών και της απομάκρυνσης από τα κόμματα, των αριστερών συμπεριλαμβανομένων, ο Εμφύλιος αντιμετωπίζεται με έναν πιο αποστασιοποιημένο τρόπο. Μπορεί να είναι αλήθεια πως για τους απαθείς νέους (τρίτη γενιά) πρόκειται για ζήτημα του παρελθόντος, αλλά μπορεί κανείς εύλογα να ισχυριστεί πως, για τους ελευθεριακούς μετα-υλιστές της δεύτερης γενιάς, ο πόλεμος αυτός είναι ένα παροντικό παρελθόν. Για τους αναζητητές και συζητητές του Εμφυλίου αυτής της γενιάς, της δικής μου γενιάς, το θέμα δεν είναι απλώς ότι τα αποτελέσματά του εξακολουθούν να ασκούν έντονη επιρροή ή ότι οι πληγές του διατηρούνται σε ληθαργική κατάσταση παρά το συναισθηματικό βάρος-χρέος της 'συμφιλίωσης'. Αντίθετα, αυτό που διακυβεύεται είναι η αντιμετώπιση και η επεξεργασία του ιστορικού παρελθόντος της χώρας [Vergangenheitsbewaeltigung], μία χωρίς αυταπάτες στάση απέναντι στην πολιτική της λήθης, τόσο της περιόδου 1950-1974 όσο και της περιόδου 1974-1990· μια στάση που συνάδει με παρόμοια εγχειρήματα αναφορικά με τραυματικές εμπειρίες άλλων χωρών (Φλάσιερ 2008: 196, 209, 234, 246-7) μετά τον Β' Παγκόσμιο και τον Ψυχρό Πόλεμο. Αυτή η στάση διευκολύνεται από την 'έκρηξη της μνήμης' και την ανάδυση της 'δημόσιας ιστορίας' απέναντι στα ποικιλώνυμα μεταμοντέρνα καταναλωτικά δέλεαρ που υπονομεύουν την ιστορική συνείδηση. Το ζήτημα που ολοένα και εντονότερα έρχεται στο προσκήνιο είναι η θέσμιση μιας ανακλαστικής ιστορικότητας αναφορικά με την κληρονομιά του Εμφυλίου και το ξεπέρασμα της ηγεμονικής πολιτικής της λήθης. Δεν θα ήταν υπερβολή, λοιπόν, να πει κανείς ότι η

δεσποζούσα αφήγηση της ‘συμφιλίωσης’ έχει απολέσει τη παλιά της αίγλη καθώς νέες ευαισθησίες μεσολαβούν στην κατασκευή του πολιτισμικού τραύματος. Μερικές από αυτές τις ευαισθησίες θα θίξω στις αμέσως επόμενες σελίδες.

Μία έντονη αντιπαράθεση έλαβε χώρα το φθινόπωρο του 2009 για την αισθητική αξία και την πολιτικο-πολιτισμική σημασία της πολυδιαφημισμένης ταινίας του Παντελή Βούλγαρη *Ψυχή Βαθιά*, που έκανε εισπρακτική επιτυχία. Την παρακολούθησαν 200.000 άτομα –πολύ εντυπωσιακό κοινό για παραγωγή της εγχώριας κινηματογραφικής βιομηχανίας. Η ταινία αναφέρεται στις αντιξοότητες δύο νεαρών αδερφών που, σχεδόν συμπτωματικά, ενεπλάκησαν στα αντίπαλα στρατόπεδα του Εμφυλίου. Η τελευταία σκηνή περιγράφει την αγκαλιά ενός καταταλαιπωρημένου ζευγαριού ακριβώς μετά την τελική μάχη· είναι ένα από τα δύο αδέρφια, στρατιώτης του Εθνικού Στρατού, και ένα νεαρό κορίτσι, μαχήτρια του Δημοκρατικού Στρατού. Ενώ τα *Πέτρινα Χρόνια* –ταινία του Βούλγαρη, εμβληματική για την (αυτο)θυματοποίηση της Αριστεράς (βλ. παραπάνω)–, έγιναν αποδεκτά το 1985 με πολύ ευνοϊκά σχόλια, η *Ψυχή Βαθιά* έτυχε διφορούμενης υποδοχής από πολλά άρθρα εφημερίδων αλλά και blogs: από τη μία πλευρά, πολλοί τη χειροκρότησαν σαν ένα σύμβολο απόλυτης συμφιλίωσης· από την άλλη πλευρά, όμως, κριτικοί και κοινό αμφισβήτησαν την απλοϊκή απόδοση των αιτιών του πολέμου στους ‘ξένους’ και την απροθυμία-αδυναμία του σκηνοθέτη να σκάψει βαθιά στα θέματά του.

Η αμφισβήτηση της ιδεολογίας της συμφιλίωσης περιγράφεται ακόμη καλύτερα από την απροσδόκητη επιτυχία της βιογραφίας του Άρη Βελουχιώτη (1905-1945), ιδρυτή και ηγέτη του ΕΛΑΣ, που έγραψε ο συγγραφέας και δοκιμιογράφος Διονύσης Χαριτόπουλος και εκδόθηκε το 1997 υπό τον τίτλο: *Άρης. Ο αρχηγός των ατάκτων*. Στη μικρή ελληνική βιβλιογορά η καλογραμμένη βιογραφία των 800 σελίδων έκανε τρεις ανατυπώσεις (με την τελευταία το 2009), έλαβε πολλές κριτικές και πούλησε 180.000 αντίτυπα. Για πολλούς αυτή η θρυλική προσωπικότητα, αναπόσπαστο μέρος του συμβολικού ρεπερτορίου της αριστερής πολιτικής κουλτούρας και εγχώρια εκδοχή του Che Guevara, είναι ένα σύμβολο μιας ‘δύνητικής επανάστασης’, μια ένδειξη του τι θα έπρεπε να είχε κάνει η Αριστερά για να αποφύγει την ήττα. Όπως το καταλαβαίνω εγώ, η μεγάλη επιτυχία του βιβλίου, τουλάχιστον ανάμεσα στους αριστερούς αναγνώστες, δεν αφορά μόνο την εξιστόρηση των κατορθωμάτων ενός ‘επιλεγμένου ήρωα’. Βασίζεται σε μια *contrafactual* στάση: ‘τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν γίνει αλλιώς, θα μπορούσαμε να έχουμε κερδίσει τον πόλεμο, αν το κόμμα είχε υιοθετήσει τη αριστούσα στρατηγική εκείνη την εποχή’. Έτσι, η αποδοχή του βιβλίου έχει να κάνει με την αναδρομική (αυτο)κριτική και αναδόμηση της συλλογικής μνήμης και

ταυτότητας της Αριστεράς, πολύ πέρα από την επιταγή της ‘συμφιλίωσης’.⁶

Μία ακόμη παράμετρος που οδηγεί λογικά σε μια πιο ανακλαστική στοχαστική στάση απέναντι στον εμφύλιο πόλεμο είναι η συζήτηση του ‘πότε άρχισε και πότε τελείωσε’ που λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε έλληνες πολιτικούς κοινωνιολόγους, ιστορικούς και διανοούμενους. Βασίζεται στο κριτήριο που χρησιμοποιείται για να οριοθετηθεί η μετάβαση μιας ένοπλης σύγκρουσης μέσα σε μια χώρα σε εμφύλιο πόλεμο (Sambanis 2002). Έτσι, ενώ η κυρίαρχη θέση ως το τέλος της δεκαετίας του 1980 ήταν ότι διήρκεσε από τις 30 Μαρτίου του 1946 ως τις 29 Αυγούστου του 1949, για ορισμένους είναι περισσότερο πρόβλημα να μιλά κανείς για εμφύλιο πόλεμο όταν αναφέρεται στις ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ το 1943, παρά το γεγονός πως τότε δεν παρατηρούνταν μεγάλης κλίμακας στρατιωτική κινητοποίηση. Με τα ίδια μέτρα και σταθμά, η Μάχη των Αθηνών τον Δεκέμβριο του 1944 θα πρέπει να ιδωθεί σαν μέρος του Εμφυλίου. Ρίχνοντας την ευθύνη στους κόκκινους, η ιστορική αφήγηση της Δεξιάς μετρά ‘τρεις γύρους’ στα σχέδια των κομμουνιστών να πάρουν την εξουσία: 1943, 1944 και 1946-49.

Ένα άλλο ζήτημα, στα πλαίσια της κομμουνιστικής ιστορικής αφήγησης, είναι το αν η βία της Δεξιάς το 1945-1946 ενάντια στους ηττημένους οπαδούς του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, που διαλύθηκε μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, συμβολίζει ή όχι την αρχή του πολέμου (Mazower 2000: 6-7, 31-2) ή αν αυτή η βία ήταν ένας ‘μονομερής εμφύλιος πόλεμος’ που ακολουθήθηκε σύντομα από έναν ‘διμερή’. Σήμερα, ωστόσο, ύστερα από τη νομική διευθέτηση του ζητήματος στο τέλος της δεκαετίας του 1980, οι περισσότεροι Έλληνες πιστεύουν πως ο Εμφύλιος διήρκεσε από το 1944 ως το 1949.

Αναφορικά με την απόδοση ευθυνών, άλλη μια ένδειξη της απαίτησης για αξιολόγηση του εμφυλίου πολέμου είναι η υπεύθυνη ακαδημαϊκή και ερευνητική δραστηριότητα που θεμελιώνεται από την ανάγκη να κατευθύνουμε την προσοχή μας από την ερώτηση ‘τίνος φταιξίμο ήταν’ προς την ερώτηση ‘πώς έλαβε χώρα ο εμφύλιος πόλεμος’ (Marantzides & Antoniou 2004, Mazower 2000: 8). Ως φορείς του δράματος του εμφυλίου τραύματος, οι ερευνητές όχι μόνο φιλονικούν για τις λεπτομέρειες του Εμφυλίου, αλλά διαφωνούν και για τον τρόπο που πρέπει να μελετηθεί. Στην παρούσα φάση διεξάγεται ένας φλογερός διάλογος ανάμεσα στους παραδοσιακούς ιστορικούς, που βασίζουν τη δουλειά τους κυρίως –αν όχι αποκλειστικά– στη μελέτη αρχείων, και σε μια ομάδα νεότερων και μετα-ρεβιζιονιστών [post-revisionist] ερευνητών που χρησιμοποιούν θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία από την προφορική ιστορία, τις μνημονικές και τοπικές σπουδές, αλλά και κλινικές προσεγγίσεις.⁷ Ο πυρήνας της διένεξης έγκειται στην καταλληλότητα των προφορικών και τοπικών ιστορικών τεκμηρίων και την πιθανή διάσπαση του πε-

δίου μέσω τοπικών και αποσπασματικών προσεγγίσεων. Ας σημειωθεί πως αυτή η διαμάχη ξεφεύγει από τα όρια των ακαδημαϊκών ινστιτούτων και απλώνεται στον δημόσιο χώρο, μέσα από εκδόσεις εφημερίδων και περιοδικά, ειδικά στην επέτειο των 60 χρόνων από τη λήξη του πολέμου.

Μια αθέλητη συνέπεια της διαδικασίας του τραύματος είναι το τραύμα του θύτη. Η έρευνα έχει δείξει πως, σε ορισμένες περιπτώσεις και υπό συγκεκριμένες συνθήκες, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, οι δράστες/θύτες μπορεί να βιώσουν μια τραυματική εμπειρία εξαιτίας του μαρτυρίου που έχουν προκαλέσει στους άλλους. Αυτό συνέβη οίγουρα στη σύγχρονη Γερμανία (Giesen 2004). Αν δεν λείπει εντελώς, ανάλογη έρευνα είναι πολύ περιορισμένη στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, ό,τι αναφέρεται εδώ είναι απολύτως προκαταρκτικό, καθώς βασίζεται σε φτωχές εμπειρικές αποδείξεις. Είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς και να καταγράψει εάν μεμονωμένα άτομα ή το σύνολο της ελληνικής Δεξιάς ως συλλογικότητα μετάνιωσαν ή είχαν τύψεις μέχρι το 1974 για τις βιαιοπραγίες ενάντια στην Αριστερά ή βία της οποίας βεβαίως προκάλεσε τραύματα στην Δεξιά γεννώντας φόβο, θλίψη, αηδία, οργή, μίσος και εκδίκηση. Οπωσδήποτε, η αντικομμουνιστική νίκη προσέφερε ικανοποίηση, ασφάλεια και, παρόλα αυτά, μια αυτολογοκρινόμενη σωπηλή χαρά, εξαιτίας των εκατομβών στην κάθε πλευρά καθώς και της πολύ φορτικής απαίτησης για 'λήθη':⁸

Με σχετικά μεγαλύτερη ασφάλεια μπορούμε να πούμε πως η 'εθνικοποίηση' της Αντίστασης είχε μάλλον το αντίστροφο αποτέλεσμα για τη συλλογική ταυτότητα της Δεξιάς σε σύγκριση με αυτή της Αριστεράς. Όπως υποστηρίχθηκε προηγουμένως, μέσω της εθνικοποίησης της Αντίστασης οι έλληνες κομμουνιστές νιώθουν πως δεν είναι πλέον ηθικά ηττημένοι παρότι είναι ακόμη θύματα. Με τα μέλη της Δεξιάς που πήραν μέρος στον εμφύλιο πόλεμο συνέβη ακριβώς το αντίθετο: παρόλο που εξακολούθουν να είναι οι νικητές στο πεδίο της μάχης, ηθικά έχουν υποβαθμιστεί. Η αλλαγή του καθεστώτος νοσηματοδότησης του εμφύλιου πολέμου μετά το 1982 ποροδότησε αμηχανία, ματαιώση και θυμό καθώς βρέθηκαν στερημένοι από τις κατοχυρωμένες βεβαιότητες της αντικομμουνιστικής ρητορείας και της εθνικοφοροσύνης. Είναι με μια έννοια ένα 'τραύμα-μετά-τη-νίκη', καθώς αυτοί οι άνθρωποι βλέπουν αναδρομικά πως η στρατιωτική τους δράση και οι συνεπαγόμενες πολιτικές συμπεριφορές, δεν αναγνωρίζονται κοινωνικά αν δεν έχουν κιόλας συχνά αποκηρυχθεί.

'Σε ρωτάω, πότε έκανε λάθος η πολιτεία; Όταν έστελνε τους στρατιώτες της να σκοτωθούν ή τώρα που δεν τους τιμά;' -έτσι εκφράζεται ένας από τους πληροφορητές του Antonίου (2007) για τον επαναπροσδιορισμό της Αντίστασης. Ένας από τους δεξιούς μου πληροφορητές εξέφρασε τη λύπη του για την *'ψυχολογική κυριαρχία του Κομ-*

μονιστικού Κόμματος, έτσι που *‘ιστορική μνήμη και ιστορικά στοιχεία αγνοούνται’*. Είναι πολύ πιθανόν πως, για ανθρώπους σαν και αυτόν, αντίθετα με την επίσημη ιστορική μνήμη, η ζωντανή μεταφορά για την περιγραφή του Εμφυλίου είναι *συμμοριτοπόλεμος* και πως η ίδια η συμφιλίωση δεν είναι μια αυταπόδεικτη πολιτική πραγματικότητα. Εντούτοις, η κυρίαρχη αφήγηση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας για την εθνική συμφιλίωση και το μετα-ψυχροπολεμικό πολιτικό κλίμα προκάλεσαν μια συναισθηματική και γνωστική ασυμφωνία σε σχέση με τη δική τους ερμηνεία του εμφυλίου πολέμου, κάνοντάς τους έτσι να μιλούν απρόθυμα για τις εμπειρίες τους στη δεκαετία του 1940. Στην πραγματικότητα, ήταν πολύ δύσκολο να βρω άτομα να μου μιλήσουν στο πλαίσιο της έρευνάς μου. Πιθανώς, αυτή η διστακτικότητα δεν υπονοεί ιστορική αμνησία αλλά μία αντίδραση στην επίσημη στρατηγική της ‘λήθης’ και της ‘συμφιλίωσης’ (Antonίου 2007). Ενδεικτικό είναι πως, την τελευταία δεκαετία, έχουν υπάρξει αρκετές περιπτώσεις όπου οι προσπάθειες των τοπικών αρχών ή αριστερών ενώσεων βετεράνων του Εμφυλίου να αναγείρουν μνημεία για τους νεκρούς μαχητές ή για εξέχουσες φυσιογνωμίες του ΔΣΕ βρήκαν ισχυρή αντίσταση. Αν και δεν έχουμε αρκετά δεδομένα και σχετικές μελέτες, μπορεί κανείς εφεκτικά να ισχυριστεί πως γινόμαστε μάρτυρες μιας περίπτωσης διχασμένης μνήμης και ενός δυναμικού πολιτισμικού τραύματος το οποίο βιώνουν ειδικά οι παραγκωνισμένες δεξιές, συντηρητικές ομάδες του πληθυσμού που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με τα γεγονότα του Εμφυλίου.

Επίλογος

Στο κείμενο αυτό, προσπάθησα να δείξω πότε και πώς η συλλογική οδύνη του ελληνικού Εμφυλίου κατασκευάστηκε εκ των υστέρων κοινωνικά έτσι ώστε να μεταλλαχθεί σε πολιτισμικό τραύμα. Ύστερα από 62 χρόνια, αυτός ο πόλεμος πυροδοτεί ακόμη την ελληνική πολιτική ψυχή καθώς η κυρίαρχη αφήγηση της εθνικής συμφιλίωσης, που προωθήθηκε από το 1974 και μετά, υπολείπεται της απαίτησης για συστηματική εκ νέου αξιολόγηση του παρελθόντος, πέρα από τις προδιαγραφές της πολιτικής ορθότητας. Κατά συνέπεια, το ζήτημα της συγχώρεσης δεν έχει τεθεί ακόμη στα σοβαρά.

Η συγχώρεση είναι καθοριστική στη θεωρία του πολιτισμικού τραύματος επειδή μία συνεπής έννοια του τραύματος, ως ζωντανή μεταφορά, αναφέρεται σε μια δυναμική διαδικασία που περιλαμβάνει τόσο τα τραυματικά στοιχεία όσο και τις προϋποθέσεις της ίασης του. Η συγχώρεση είναι μέρος της θεραπευτικής διαδικασίας και στοιχείο επιτυχημένου πένθους. Βεβαίως, το να συγχωρεί κανείς δεν ση-

μάνει και να ξεχνά ούτε συνεπάγεται άρνηση ή απάρνηση. Η συγχώρηση συνεπάγεται τη μετάλλαξη των αρνητικών συναισθημάτων που βασίζεται σε ισχυρή θέληση, θέληση να αρχίσει κανείς από την αρχή –εγχείρημα, βεβαίως, πολύ διαφορετικό από την εκδίκηση. Η συγχώρηση δεν μπορεί να προβλεφθεί καθώς επέρχεται μέσω της ελεύθερης θέλησης και απελευθερώνει τόσο τον δράστη όσο και το θύμα από τον αμείλικτο αυτοματισμό ενός φαύλου κύκλου (Arendt 1958: 236-241). Επιπλέον, και αυτό είναι ιδιαίτερος κρίσιμος, η συγχώρηση μπορεί να προσφερθεί χωρίς όρους μόνο από εκείνους (τα πρώην θύματα δηλαδή) που είναι σε θέση να τιμωρήσουν τους θύτες (Ricoeur 2004: 470). Αλλά ποιος ακριβώς είναι το θύμα και ποιος ο θύτης στην περίπτωση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου; Ποιος πρέπει να συγχωρήσει ποιον;

Αυτή η ερώτηση ήταν αδιανόητη είκοσι ή ακόμη και δέκα χρόνια πριν, εξαιτίας της αδιαμφισβήτητης ηγεμονίας της Αριστεράς στην αφήγηση και τη συνακόλουθη αποτίμηση του εμφυλίου πολέμου. Σήμερα, σε μια περίοδο που το πολιτισμικό τραύμα αυτού του πολέμου συγκροτείται ανακλαστικά, όποιος αρθρώνει αυτή την ερώτηση πρέπει: α) να αποφύγει τον αρνητισμό [negationism] και τον ιστορικό αναθεωρητισμό (που δεν ταυτίζεται με την αναθεωρητική ιστοριογραφία)· β) να αποδομήσει την επιβαλλόμενη 'λήθη' του Εμφυλίου και τη μυθολογία που περιβάλλει τη λεγόμενη 'έθνική αντίσταση'· και γ) να προωθήσει ένα πνεύμα 'δύσκολης συγχώρησης' (Ricoeur 2004) που θα αρθρωθεί σταδιακά στον δημόσιο χώρο και θα εμπλέκει αμφότερα τα μέρη της αντιπαράθεσης. Αυτό, μεταξύ άλλων, συνεπάγεται δημόσια (λεκτική και μη λεκτική) αναγνώριση της ντροπής για τις αδικπραξίες του παρελθόντος (Scheff 2000: 130-131).

Η δύσκολη συγχώρηση έρχεται μέσα από την μνημόνευση [recollection], την προσπάθεια να ανακαλέσει κανείς και να ανασυγκροτήσει συμβολικά το παρελθόν, να το επιανεγγράψει στην προσωπική του ιστορία, αντί να το ξαναζεί και να το μηρυκάξει σε ένα μοτίβο αέναης επιστροφής. Με ψυχαναλυτικούς όρους, η αέναη επιστροφή αντιπροσωπεύει ένα είδος εκδραμάτισης και αντιστοιχεί στην ανάμνηση [reminiſcence], ενώ η μνημόνευση [recollection] είναι η εκ μέρους του υποκειμένου συνειδητοποίηση της ιστορίας του και της σχέσης του με το μέλλον (Evans 1996: 162). Εδώ, σημασία έχει η ανασυγκρότηση του παρελθόντος και το γράψιμο της ιστορίας από την αρχή με έναν χειραφετικό τρόπο. Φυσικά, πρόκειται για μακρά και ανοικτή διαδικασία, που κυρίως αφορά την επόμενη γενιά, καθώς εκείνοι που έλαβαν μέρος ή γνώρισαν από πρώτο χέρι τον εμφύλιο πόλεμο πεθαίνουν. Ωστόσο, μπορεί να είναι λιγότερο οδυνηφό και μπορεί να αφήσει χώρο για αιτιολογικά αναζήτηση συγχώρησης.

Σημειώσεις

1. Στις 5 Μαρτίου του 1946 ο Churchill διαχώρισε την Ανατολή από τη Δύση με την περίφημη δήλωσή του για το 'σίδηροюн παραπέτασμα': το δόγμα Truman και το σχέδιο Marshall ακολούθησαν λίγους μήνες μετά.

2. Η σημειολογική περιγραφή του ελληνικού εμφυλίου πολέμου δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη: σε πολλούς άλλους εμφυλίους πολέμους μπορεί κανείς να παρατηρήσει το ίδιο σημασιακό κενό ως προς την πολιτική φύση της σύγκρουσης [civiclelessness], κάτι που οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στις ιδιαιτερότητες του δρόμου που ακολούθησε κάθε χώρα προς την πολιτική νεωτερικότητα.

3. Ομοίως, στο δράμα του τραύματος του 1974 στην Κύπρο, η τουρκική στρατιωτική βία υπερκάλυψε την μνήμη της ελληνοκυπριακής διένεξης ενάντια στην νόμιμη κυβέρνηση του νησιού, η οποία: α) πυροδότησε την τουρκική εισβολή και β) μια μικρή αλλά βίαιη εμφύλια σύγκρουση ακριβώς πριν από αυτή (βλ. Ρουδομέτωφ & Χρίστου στο ανά χειράς τεύχος).

4. Λαμβάνοντας υπόψη πως για τον Freud δεν υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στην ατομική και στην κοινωνική ψυχολογία, θα ισχυριζόμουν πως υπάρχει ένα λειτουργικό ισοδύναμο ανάμεσα στους αμυντικούς μηχανισμούς που κινητοποιούνται κατά τη διαμόρφωση του πολιτισμικού-συλλογικού τραύματος και στο ατομικό-κλινικό τραύμα, το οποίο κάνει πιθανή τη μεσολάβηση ασυνείδητων διαδικασιών από πολιτισμικές δημιουργίες και αφηγηματικές πρακτικές.

5. Παρομοίως, η κυρίαρχη εξήγηση του εμφυλίου πολέμου στη σύγχρονη Φινλανδία εδράζεται στη φαινομενικά αδιανόητη εξέγερση ενός μέρους του λαού 'εναντίον του εαυτού του', προβάλλοντας την αιτία του πολέμου έξω από το έθνος. Οι Κόκκινοι είχαν 'προσβληθεί' ή 'παρалаνθηθεί' από τους Ρώσους, για να προδώσουν την ίδια τους την πατρίδα (Alarupo 2002).

6. Μόνο πολύ πρόσφατα και, προπαντός, αφότου ξέσπασε η κρίση, ορισμένοι διανοούμενοι της Αριστεράς και μάλιστα το ίδιο το ΚΚΕ αποκλίνουν από τη συμφυλιωτική γραμμή, αναφερόμενοι στον Εμφύλιο ως μια στρατηγική πολιτική επιλογή του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος τη δεκαετία του 1940 και όχι σαν μια μοιραία τραγωδία του συνόλου του ελληνικού λαού.

7. Από το 1984 δεκαεφτά συνέδρια έχουν οργανωθεί, κυρίως στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό (Δορδανάς & Μιχαηλίδης 2007) όπου συζητήθηκαν αυτά τα θέματα. Ένας από τους κύριους ακαδημαϊκούς προωθητές είναι το Δίκτυο για τη Μελέτη Εμφυλίων Πολέμων (http://www.elia.org.gr/civil_war_greek/index.html), που ιδρύθηκε το 2000.

8. Στο σημείο αυτό χρειάζεται προσοχή. Δεν αποσκοπώ να συμψηφίσω τις οδόνες των πρωταγωνιστών του Εμφυλίου ούτε και να αντισταθίσω τις πολιτικές τους εθόνες. Σε κάθε περίπτωση, με ενδιαφέρει πώς διεξήχθη ο πόλεμος και όχι γιατί ούτε ποιος είναι ο 'φταίχτης'.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aguilar, P. (2005). *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Alarupo, R. (2002). 'Coping with the Civil War of 1918 in Twenty-first Century Finland', στο K. Christie & R. Cribb (επιμ.) *Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy*, London: Curzon.
- Alexander, J. (2004). 'Toward a Theory of Cultural Trauma', στο J. Alexander, R. Eyeran,

- B. Giesen, N.J. Smelser & P. Sztompka (επιμ.). *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press.
- Antonioni, G. (2007). 'The Memory and Historiography of the Greek Civil War', Florence: Unpublished PhD Thesis.
- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Vervenioti, T. (2000). 'Left-Wing Women between Politics and Family', στο M. Mazower (επιμ.) *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press.
- Βερβενιώτη, Τ. (2003). *Το διπλό βιβλίο. Η ιστορική ανάγνωση*. Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Voglis, P. (2000). 'Between Negation and Self-Negation: Political Prisoners in Greece, 1945-1950', στο M. Mazower (επιμ.) *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press..
- Βόγλης, Π. (2008). 'Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις', στο P.-B. Μπούσοχτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Επίκεντρο.
- Bhabha, H. (1991). 'Question of Survival: Nations and Psychic States', στο J. Donald (επιμ.) *Psychoanalysis and Cultural Theory*. London: Macmillan.
- Clogg, R. (1979), *A Short History of Modern Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Close, D. (1995). *The Origins of the Greek Civil War*, Longman Pub. Group.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Δεμερτζής, Ν. (1996). *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: εκδ. Αντ. Σάκκουλα.
- Demertzis, N. (2006). 'Emotions and Populism', στο S. Clarke, P. Hoggett & S. Thompson (επιμ.) *Power, Passion and Politics*. Λονδίνο: Palgrave.
- Δεμερτζής, Ν. & Θ. Λίποβατς (2006). *Φθόνος και Μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Δορδανάς, Σ. & Ι. Μιχαηλίδης (2007). 'Κριτική θεώρηση της βιβλιογραφίας για τον Εμφύλιο Πόλεμο (1990-2006)', στο Ι. Μουρέλος & Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.). *Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Μια αποτίμηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ελεφάντης, Α. (2003). *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*. Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Eyerman, R. (2001). *Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, D. (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Ηλιού, Φ. (2004). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Haidia, E. (2000). 'The Punishment of Collaborators in Northern Greece, 1945-1946', στο M. Mazower (επιμ.) *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*, Chicago & London: The University of Chicago Press.

- Holmes, M. (2008). 'The Emotionalization of Reflexivity', *Sociology* 44: 139-154.
- Giesen, B. (2004). 'The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity', στο J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser & P. Szotompa (επιμ.). *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press.
- Iatrides, J. (2002). 'Το διεθνές πλαίσιο τους ελληνικού εμφύλιου πολέμου' στο Η. Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Kalyvas, S. (2000). 'Red Terror: Leftist Violence during the Occupation', στο M. Mazower (επιμ.) *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press.
- Καλιόβας, Σ. (2002). 'Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον εμφύλιο πόλεμο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση', στο Η. Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Kolko, G. (1994). *Century of War. Politics, Conflict, and Society Since 1914*, New York: The New Press.
- Κοταρίδης, Ν. & Ν. Σιδέρης (2002). 'Εμφύλιος πόλεμος: Ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα', στο Η. Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Λαμπροπούλου, Δ. (1999). *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*. Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Lyrantzis, Ch. (1984). 'Political Parties in Post-Junta Greece: A case of "bureaucratic clientelism"?' στο Pridham, G. (επιμ.). *The New Mediterranean Democracies. Regime transition in Spain, Greece and Portugal*. Λονδίνο: Frank Cass.
- Μαραντζίδης, Ν. (2002). 'Έθνοτικές διαστάσεις του εμφύλιου πολέμου: Η περίπτωση των τουρκόφωνων Ποντίων καπεταναίων της Μακεδονίας', στο Η. Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Marantzides, N. & G. Antoniou (2004). 'The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002', *Journal of Peace Research*. 41(2): 223-231.
- Μαργαρίτης, Γ. (1989). 'Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές', στο Χ. Φλάτσερ & Ν. Σβορώνος (επιμ.). *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Μαυρογordatos, G. (1983). *Stillborn republic: Social conditions and party strategies in Greece, 1922-1936*. Berkeley: University of California Press.
- Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Mazower, M. (2000). 'Three Forms of Political Justice: Greece, 1944-1945', στο, του ίδιου (επιμ.). *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press.

- Νικολακόπουλος, Η. κ.α. (επιμ.) (2002). *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (1997). Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης, *Δοκίμεις*, 6: 135-163.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (1994). Η αναπαράσταση του πόνου στις αφηγήσεις δύο ακραίων εμπειριών: Γιώργης Πικρός, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, Primo Levi, *Αν είναι άνθρωπος*, *Δοκίμεις*, Β: 13-32
- Πασχαλούδη, Ε. (2010). *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Επίκεντρο
- Polamitis, N. Y. (2008). 'Antagonism and Genre. Resistance, the Costume Romance and the Ghost of Greek Communism', στο N. Carpentier & E. Spinoy, επιμ., *Discourse Theory and Cultural Analysis Media, Arts and Literature*, NJ: Hampton Press.
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Riggs, F. (1964). *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Rouso, H. (1991). *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Harvard: Harvard College.
- Sambanis, N. (2002). 'A Review of Recent Advances and Future Directions in the Literature on Civil War', *Defense and Peace Economics* 13(2): 215-243.
- Scheff, T. (2000). *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism and War*. Lincoln: Winston-Derek Publishers.
- Smelser, N. 2004. 'Psychological Trauma and Cultural Trauma', στο J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser & P. Sztompka (επιμ.). *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press..
- Στρογγύλης, Α. (1996). 'Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης', στο Γ. Φαράκος (επιμ.) *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-Νέες προσεγγίσεις*. Αθήνα: εκδ. Φιλίστωρ.
- Sugar, P. F. (1969). 'External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism', στο P. Sugar & I. Lederer (επιμ.) *Nationalism in Eastern Europe*. Washington: University of Washington Press.
- Τσουκαλάς, Κ. (1969). *The Greek Tragedy*, London: Hamondsworth, Penguin.
- Φλάτσορ, Χ. (1995). *Στέμμα και σβίστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης*, τόμ.1, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Φλάτσορ, Χ. (2008). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*. Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Χαραλάμης, Δ. (1989). *Πελαταιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Volkan, V. (2005). 'Large-Group Identity and Chosen Trauma', *Psychoanalysis Downtown*, Issue #6 (on-line journal).